

Potencijal dodatnih ulaganja u rani razvoj djece u Crnoj Gori

Potencijal dodatnih ulaganja u rani razvoj djece u Crnoj Gori

2021.

Podgorica, Crna Gora

SADRŽAJ

SKRAĆENICE	6
1. UVOD	7
1. METODOLOGIJA	10
1.1. Izračunavanje sadašnjeg nivoa izdvajanja za rani razvoj djeteta	10
1.2. Definisanje prioritetnih ulaganja u rani razvoj djece i utvrđivanje povraćaja na te investicije	11
2. SADAŠNJA IZDVAJANJA ZA RANI RAZVOJ DJECE	13
2.1. Izdvajanja za zdravlje	13
2.2. Izdvajanja za ishranu	17
2.3. Prilike za rano učenje	17
2.4. Staranje koje odgovara potrebama djece	18
2.5. Sigurnost i bezbjednost	18
2.6. Zaključak	20
3. ŽELJENI PAKET I ANALIZA TROŠKOVA I KORISTI	22
3.1. Definisanje i procjena troška željenog paketa	22
3.2. Procjena odnosa troškova i koristi	28
3.2.1. Studija slučaja: Analiza troškova i koristi predškolskog obrazovanja	30
3.2.2. Izračunavanje odnosa troškova i koristi programa predškolskog obrazovanja u Crnoj Gori na osnovu reforme „LOGSE“ u Španiji	32
3.3. Konačni rezultati	34
4. ZAKLJUČAK	37
LITERATURA	38

Institut za strateške studije i projekcije

Crnogorskih serdara, Lamela c, br. 63
81000 Podgorica

Autori/ke: Jadranka Kaluđerović, Milika Mirković i Vojin Golubović

Izrazi zahvalnosti

Institut za strateške studije i projekcije je prvu verziju ovog dokumenta pripremio za potrebe konferencije „Ulaganje u rane godine – Konferencija o fiskalnim i administrativnim imperativima za rani razvoj djece“, koju su zajednički organizovali predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori i Univerzitet Donja Gorica u Podgorici od 22. do 23. oktobra 2019. godine.

Dokument je dovršen uz podršku predstavništva UNICEF-a u Crnoj Gori i EU, u okviru zajedničke inicijative „EU i UNICEF za rani razvoj djece u Crnoj Gori“

Odricanje od odgovornosti:

Za sadržaj ovog izvještaja isključivo je odgovoran Institut za strateške studije i projekcije, te se ni na koji način ne može smatrati da predstavlja stavove UNICEF-a, Evropske unije niti njihovih partnera (javno-pravnih organa, međunarodnih organizacija i NVO).

Prevod: Tamara Jurlina

Lektura: Sanja Marjanović

SKRAĆENICE

ABC – Projekat Carolina Abecedarian (eng. Carolina Abecedarian project)

BDP – Bruto domaći proizvod

BFHI – Inicijativa za porodilišta po mjeri beba (eng. Baby-friendly hospital initiative)

CARE – Pristup projekta Carolina obrazovanju koje odgovara na potrebe djeteta (eng. Carolina approach to responsive education)

CPC – Čikaški centar za odnos djece i roditelja (eng. Chicago Child-Parent Center)

ECDAN – Akcionala mreža za rani razvoj djece (eng. Early Childhood Development Action Network)

FZO – Fond za zdravstveno osiguranje Crne Gore

G-20 – Međunarodni forum koji okuplja najrazvijenije ekonomije svijeta

GAVI – Globalna alijansa za vakcinaciju (eng. Global Alliance for Vaccination Initiative)

IJZ – Institut za javno zdravlje

ISSP – Institut za strateške studije i projekcije

MOP – Materijalno obezbjeđenje porodice

MFSS – Ministarstvo finansija i socijalnog staranja

MONSTAT – Uprava za statistiku Crne Gore

ROI – Povraćaj na investiciju (eng. Return on investment)

SDG – Ciljevi održivog razvoja (eng. Sustainable Development Goals)

TIT – Oni koji se kvalifikuju za tretman/intervenciju (eng. intent to treat)

TOT – Oni koji su imali stvarnu korist od tretmana/intervencije (eng. treatment of treated)

UVOD

Sve je više naučnih dokaza koji potvrđuju važnost ranog djetinjstva (od začeća do polaska u školu) za kvalitet budućeg života mladih ljudi i odraslih osoba. Pozitivna iskustva tokom prvih godina života predstavljaju temelj za djetetov fizički, mentalni i emocionalni razvoj. Osim toga, omogućavaju pojedincima da vode ispunjeniji i produktivniji život. Razvoj tokom ranih godina daje osnovu za ljudski kapital, radno angažovanje i kapacitet za građansko učešće u javnom životu u odrasloj dobi, što su sve faktori koji opredjeljuju prosperitet, dobrobit i budućnost društava i zemalja u kojima ti pojedinci žive.

Decenijama je i ekonomski aspekt ranog razvoja djece analiziran putem modeliranja povraćaja na investiciju (ROI), analize troškova i koristi (cost-benefit), izračunavanja troška nepostupanja ili putem longitudinalnih studija kojima se procjenjuje uticaj ranih intervencija na društveni status, zdravstveno stanje i nivo budućih zarada. Dokazi pokazuju da je dugoročni povraćaj na ulaganje u programe ranog razvoja pozitivan, te da su koristi mnogostruke (bolji ishodi u smislu obrazovanja i zdravlja, niže stope kriminaliteta, više zarade, niži troškovi socijalnih programa itd.).

Ulažući u rani razvoj djeteta ne investiramo samo u djecu već i u budućnost cijelog kupnog društva. Takve investicije najpametnija su i najisplativija ulaganja svakog društva:

- *Razvojni imperativ.* Prvih 1.000 dana života najbitniji je period u razvoju djeteta kada se uspostavljaju najvažnije veze u mozgu¹. Razvoj u ovom periodu temelj je cjeloživotnog razvoja osobe, njenog budućeg uspjeha u školi, na poslu i u ostalim sferama života. Na taj način investicije u rani razvoj postaju investicije u kognitivni kapital društva, koji u današnje vrijeme predstavlja osnovni razvojni resurs.
- *Ekonomski imperativ.* Ulaganja u rani razvoj djeteta garantuju značajan povraćaj, koji se ogleda u finansijskoj koristi koju od tih investicija imaju pojedinci, porodice i društvo u cijelini. Povraćaj koji se dobija od investicija u programe ranog razvoja djeteta kreće se od 6 do 17 dolara za svaki uloženi dolar². Stoga ove investicije predstavljaju najefikasniji način optimizacije javnih izdataka za zdravlje, obrazovanje i socijalnu inkluziju.
- *Socijalni imperativ.* Programi ranog razvoja djeteta smanjuju siromaštvo i socijalnu isključenost najranjivijih grupa i pomažu ženama da postanu radno aktivne.

Zemlje mogu da ostvare ekonomske koristi od investiranja u rani razvoj djeteta na dva osnovna načina.

- *Povećanje produktivnosti na tržištu rada.* Investicijama u djecu poboljšavaju se njihova školska postignuća (npr. znatno bolji rezultati na PISA testovima – do 50 poena više u oblasti čitalačke pismenosti, matematike i nauke), a zatim i njihovi budući rezultati na tržištu rada (veća produktivnost i zarade – čak do 25%).³ Osim toga, zahvaljujući nekim programima, roditelji dobijaju mogućnost da se uključe na tržište rada, čime se dodatno doprinosi povećanju individualnih i društvenih prihoda i blagostanja.
- *Smanjenje javnih izdataka za druge programe.* Ovim investicijama smanjuju se izdatci za druge programe, kao što su kurativni zdravstveni programi, socijalni programi čiji je cilj smanjenje siromaštva, programi podrške nezaposlenima i programi usmjereni na smanjenje kriminaliteta.

¹ „The Science of Early Childhood Development,” Center on the Developing Child at Harvard University, Cambridge, Mass. Dostupno na <https://developingchild.harvard.edu/resources/nbrief-science-of-ecd/>.

² World Bank Group, UNICEF, Inter-American Development Bank, „G20 development working group: Investing in early childhood development”, March 2018. Dostupno na <https://www.ecdan.org/assets/background-study—early-childhood-development.pdf>.

³ Heckman, J., et. al, „Labor Market Returns to an Early Childhood Stimulation Intervention in Jamaica”, Science, 344 (6187), 2014, pp. 9981001.

Obrazloženje za ulaganje u rani razvoj dostiglo je svoju istorijsku prekretnicu kada su Ujedinjene nacije usvojile rani razvoj kao konkretni cilj u okviru ciljeva održivog razvoja (SDG) i kada su države G20 dale prioritet ranom razvoju i pozvale vlade da usvoje nacionalna mjerila za ulaganja, po kojima bi izdvajanje za rani razvoj iznosilo od 1% do 2% bruto domaćeg proizvoda (BDP). Sljedstveno tome, kreatori politika i vlade širom svijeta sve više u svojim razvojnim programima centralno mjesto daju ranom razvoju djece.

Cilj ovog rada je da predstavi argumentaciju za ulaganje u rani razvoj djece u Crnoj Gori, pokazujući da takvo ulaganje nije samo poželjan cilj već treba da bude suštinski prioritet za planove i politike vlade. U ovom referatu se razmatraju tri aspekta ovog pitanja:

1. Utvrđuje se sadašnji nivo ulaganja u rani razvoj putem analize budžeta
2. Ispituju se prioritetna ulaganja za Crnu Gori i njihov trošak („željeni paket“)
3. Utvrđuje se povraćaj na takve investicije (Return on Investment – ROI) za željeni paket.

Analiza sadašnjih ulaganja u rani razvoj djeteta u Crnoj Gori urađena je u kontekstu Okvira za podsticajnu njegu (Nurturing Care Framework). Razvoj u ranom djetinjstvu je period kognitivnog, psihološkog, jezičkog, motornog i socio-emocionalnog razvoja djece od začeća do polaska u osnovnu školu. Koncept ranog razvoja obuhvata dvije dimenzije: vrijeme (uzrast djeteta) i različite domene razvoja. Rani razvoj je ujedno i proizvod interakcija s okruženjem, koje se sastoji od više slojeva (porodica, škola, zajednica, društvo itd.). Okvir za podsticajnu njegu obuhvata pet domena (zdravlje, ishrana, rano učenje, njega koja odgovara na potrebe djeteta i sigurnost i bezbjednost) koji su podjednako važni za potpun razvoj djeteta. Za svaki od navedenih domena definišu se usluge i programi koji su potrebni djeci i njihovim starateljima kako bi ostvarili primjerene rezultate i time osigurali uspješan rani razvoj djeteta.

Ulaganje u rani razvoj djeteta ovdje se definije kao opredjeljivanje finansijskih i drugih resursa putem javnih politika, programa i intervencija čiji je cilj da osiguraju rani razvoj djeteta u navedenih pet domena podsticajne njegе. Analizom su obuhvaćena javna izdvajanja iz svih izvora (porezi, međunarodni krediti i bespovratna sredstva, te razvojna pomoć). Međutim, u analizu nisu uključena ulaganja privatnog sektora i civilnog društva.

1. METODOLOGIJA

U ovoj analizi primjenjena su dva glavna metodološka pristupa: budžetska analiza – za utvrđivanje sadašnjeg nivoa izdvajanja za rani razvoj djeteta i analiza troškova i koristi – za procjenu budućeg povraćaja na investiciju za dodatna ulaganja u rani razvoj (tj. željeni paketa usluga).

1.1 Izračunavanje sadašnjeg nivoa izdvajanja za rani razvoj djeteta

Cilj analize sadašnjih izdvajanja za rani razvoj djeteta jeste da se procijeni trenutno ulaganje u svaku uslugu u oblasti ranog razvoja djeteta. Glavni ulazni podatak je bila lista mapiranih usluga ranog razvoja djeteta koje trenutno postoje u Crnoj Gori, podijeljenih po pet domena okvira za podsticajnu njegu, koju je uradio Institut za strateške studije i projekcije (ISSP).⁴ Proračun je urađen na osnovu budžeta i obuhvata intervencije i aktivnosti javnog sektora (odnosno izdvajanje države), jer su to najznačajniji izvori u Crnoj Gori. Podaci se odnose na 2016. godinu, a većina uključuje tekuće troškove, dok neki uključuju i ostale troškove.

Glavni izvor podataka bio je budžet Crne Gore za 2016. godinu i budžeti institucija zaduženih za sprovođenje raznih paketa usluga ranog razvoja djeteta, kao što su: Ministarstvo finansija i socijalnog staranja (ranije Ministarstvo rada i socijalnog staranja), Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta (ranije Ministarstvo prosvjete), Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo zdravlja, Fond za zdravstveno osiguranje Crne Gore (FZO), Institut za javno zdravlje (IJZ) i druge institucije na nacionalnom nivou. Podaci su prikupljeni i od Uprave za statistiku Crne Gore (MONSTAT) i od nacionalnih i međunarodnih organizacija.

Budžet daje tačne podatke o nekim uslugama ranog razvoja djeteta, ali za neke nema podataka. Na osnovu raspoloživih podataka, usluge se mogu podijeliti u nekoliko kategorija:

- **Usluge/programi/intervencije za koje postoje podaci u državnom budžetu** (npr. izdvajanja za predškolsko obrazovanje ili ishranu u predškolskim ustanovama).
- **Usluge/programi/intervencije za koje postoje podaci u državnom budžetu, ali su potrebni dodatni proračuni** (npr. podaci o troškovima za ishranu u dnevnim centrima za djecu različitog uzrasta i mlade odrasle osobe).
- **Usluge/programi/intervencije čiji se trošak može izračunati na osnovu cjenovnika ili drugih podataka dostupnih od različitih institucija** (npr. upis rođenja, rođenje djeteta, kurativni pregledi). Te kategorije uključuju administrativne i troškove za osoblje i pretpostavka je da oni precizno odražavaju realne troškove.
- **Usluge/programi/intervencije čiji je trošak procijenjen:** Ova kategorija uključuje proširena ulaganja u rani razvoj djeteta, odnosno procenat izdvajanja koji ide na dobrobit djece kroz usluge koje su usmjerene ka širim kategorijama stanovništva, kojima pripadaju i djeca (npr. hraniteljstvo i usluge porodičnog saradnika).
- **Indirektna izdvajanja za usluge ranog razvoja djece:** Ti troškovi obuhvataju dio izdvajanja za usluge namijenjene porodicama, ali su usmjerene i na dobrobit djece (npr. materijalno obezbjeđenje porodice (MOP), usluge mentalnog zdravlja, itd.).

⁴ Institut za strateške studije i projekcije „Rani razvoj djece – Pregled usluga u Crnoj Gori“ ISSP, Podgorica, 2020. Neobjavljeni izvještaj čiju je izradu naručilo predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori.

- **Nedostajući podaci za neke usluge:** Bilo je neophodno postaviti odredene pretpostavke da bi se izračunalo ulaganje u određene usluge, kao što je broj dana zdravstvene njege za novorođenčad, broj kurativnih pregleda djece. (Detaljnije objašnjenje dato je u nastavku.)

Na osnovu prethodno opisane metodologije izračunati su sljedeći troškovi:

- **ukupno izdvajanje za rani razvoj djece u Crnoj Gori** (sadašnji paket usluga);

1.2 Definisanje prioritetnih ulaganja u rani razvoj djece i utvrđivanje povraćaja na te investicije

Analiza troškova i koristi daje informacije o tome koja ulaganja donose najveće koristi. Primjena te metodologije podrazumijeva izražavanje koristi i izdataka programa u novčanom smislu.

Da bi se procijenili troškovi, bilo je potrebno definisati vrste programa u koje bi se ulagalo. U tom procesu bilo je neophodno osmislići „željeni paket usluga“ koji uključuje niz prioritetnih usluga u koje je potrebno investirati. Zasnovan je na nedostajućim uslugama u odnosu na one koje su utvrđene kroz aktivnost mapiranja usluga ranog razvoja djece u Crnoj Gori⁵, u konsultacijama s referentnom grupom⁶ i u razgovorima s kreatorima politika ranog razvoja i stručnim radnicima s praktičnim iskustvom, te analizom relevantne literature u oblasti ranog razvoja djece i stanja ključnih indikatora o položaju djece u Crnoj Gori.

Drugi korak zahtijevao je procjenu nivoa potrebnih ulaganja u svaki program/uslugu željenog paketa usluga. Željeni paket zasnovan

- **izdvajanja po domenu usluga za rani razvoj djece** (zdravlje, odgovarajuća ishrana, prilike za rano učenje, staranje koje odgovara potrebama djece sigurnost i bezbjednost);
- **ukupno izdvajanje po domenu usluga za rani razvoj djece kao postotak BDP-a;**
- **ukupno izdvajanje za rani razvoj djece po korisniku** (proračun na osnovu podataka o trošku po korisniku za određene usluge; ukupan jedinični trošak je izračunat na osnovu ponderisane aritmetičke srednje vrijednosti).

je na potrebnom povećanju obuhvata postojećih usluga ili uvodenju novih usluga tamo gdje one nedostaju. Modelom se ne procjenjuje trošak unapređenja *kvaliteta* usluga, budući da ne postoje sudje kojima se analizira kvalitet usluga ranog razvoja djece u Crnoj Gori. Procjene troškova uključuju samo tekuće troškove (ljudski resursi, oprema i materijali), dok nisu obuhvaćena ulaganja u infrastrukturu i druge kapitalne investicije. Međutim, važno je napomenuti da su potrebna i kapitalna ulaganja kako bi se povećao obuhvat nekim uslugama (na primjer, predškolske ustanove).

Bilo je potrebno uraditi procjenu koristi od svakog ispitanih programa kako bi se olakšalo izračunavanje njihove novčane vrijednosti. Koristi se obično izračunavaju na osnovu dugoročnih longitudinalnih empirijskih studija koje daju informacije o uticaju programa na ciljne populacije. Nažalost, ne postoje takve studije za Crnu Goru. Preporučuje se da se takva studija sproveđe kada se u Crnoj Gori usvoji željeni paket usluga kako bi se

5 ISSP, ibid.

6 Svrha referentne grupe je bila da doprine aktivnostima, uradi pregled i validuje izvještaj „Rani razvoj djece – Pregled usluga u Crnoj Gori“ (ISSP, ibid). Članovi referentne grupe bili su predstavnici Ministarstva rada i socijalnog staranja, Ministarstva prosvjete, Ministarstva zdravlja, Instituta za javno zdravlje, Zavoda za socijalnu i dječju zaštitu, Zavoda za školstvo, NVO Roditelji i NVO Pedagoški centar.

mjerio njihov uticaj u poređenju sa sadašnjim polaznim stanjem. Alternativno, za potrebe ove analize korišćene su studije koje se odnose na druge države. Pregledana je opsežna literatura da se odaberu one koje su najrelevantnije i koje su slične situaciji u Crnoj Gori. Na osnovu korištene literature, analizirani su odnosi koristi i troška za određene usluge koje čine dio željenih paketa (imunizacija, dojenje, programi podrške roditeljstvu).

Odnos koristi i troška programa predškolskog obrazovanja, međutim, uraden je konkretno za Crnu Goru na osnovu sličnog programa u Španiji. Otuda ta analiza predstavlja dobro zasnovanu procjenu potencijala željenog paketa usluga ranog razvoja djece i konkretnih programa/usluga. Nadamo se da će ovo istraživanje dati važne ulazne podatke vladu prilikom razmatranja i davanja prioriteta javnim politikama i programima ranog razvoja djece i s tim povezanim ulaganjima, te poslužiti kao polazište za sveobuhvatnije analize.

Koristi su izračunate primjenom odnosa troškova i koristi na procijenjena ulaganja potrebna za svaki program/uslugu iz željenog paketa usluga ranog razvoja.

$$\text{IR}_a = \text{AC}_a * \text{r}_a$$

IR – povraćaj na investiciju

AC – procijenjeni dodatni trošak

r – koeficijent troškova i koristi

Tako dobijene kalkulacije pružaju uvid u to koji programi/usluge daju najveće koristi. Međutim, treba naglasiti da su kalkulacije zasnovane na pretpostavci da su standardi kvaliteta usluga u Crnoj Gori slični onima za koje su dostupni koeficijenti troškova i koristi.

2. SADAŠNJA IZDVAJANJA ZA RANI RAZVOJ DJECE

Sadašnji nivo izdvajanja za rani razvoj djece izračunat je za svaki od pet domena okvira za podsticajnu njegu i za svaku od mapiranih usluga, uglavnom zasnovano na podacima iz 2016. godine.

2.1 Izdvajanja za zdravlje

Izdvajanja za zdravlje obuhvataju javne izdatke za: preventivne preglede trudnica, savjetovališta za reproduktivno zdravlje, perinatalnu njegu, preventivne i kurativne preglede djece do uzrasta od šest godina, patronažne usluge (npr. kućne posjete patronažnih sestara), vakcinaciju djece, usluge koje nude centri za djecu s posebnim potrebama i centri za mentalno zdravlje pri domovima zdravlja.

Period trudnoće. Ukupni troškovi izračunati su na osnovu podataka Fonda za zdravstveno osiguranje Crne Gore (FZO) o cijenama i broju preventivnih pregleda tokom trudnoće:

Ukupni troškovi	=	(broj preventivnih pregleda * cijena po pregledu)	+	(broj preventivnih ultrazvučnih pregleda * cijena po pregledu)
------------------------	----------	--	----------	---

Tokom 2016. godine obavljeno je ukupno 33.566 preventivnih pregleda i ukupno 64.325 ultrazvučnih pregleda.⁷ Prema cjenovniku usluga primarne zdravstvene zaštite, trošak po jednom preventivnom pregledu iznosi 13,14 eura, a po jednom ultrazvučnom pregledu 10,51 euro.⁸ Otuda je ukupan trošak za preventivne preglede iznosio 0,44 miliona eura, a za preventivne ultrazvučne preglede 0,68 miliona eura, odnosno za preglede tokom trudnoće izdvojeno je ukupno 1,12 miliona eura.

Usluge koje se pružaju tokom ovog perioda uključuju i trošak savjetovališta za reproduktivno zdravlje koji je, prema podacima FZO, 2016. godine iznosio 0,32 miliona eura. Uzeto zajedno, **ukupni prenatalni troškovi iznosili su 1,44 miliona eura.**

Perinatalna njega. Usluge perinatalne njegе obuhvataju usluge koje se pružaju u porodilištima, uključujući porodaj i preglede i njegu majki i novorođenčadi. Ti troškovi su procijenjeni na osnovu podataka o broju porodaja u svim bolnicama i cijene zdravstvenih i ostalih usluga. Ključni elementi te kalkulacije zasnovani su na: (i) prosječnom broju dana provedenih u bolnici nakon porodaja i (ii) broju prijevremeno rođenih beba, za koje su podaci prikupljeni tokom intervjua s kreatorima politika i stručnjacima koji se praktično bave ranim razvojem djece u Crnoj Gori.

7 Podaci dobijeni od FZO.

8 Cjenovniku FZO za usluge primarne zdravstvene zaštite se može pristupiti preko sljedećeg linka: <https://fzocg.me/Administracija/Documents/15700842031.%20Cjenovnik%20zdravstvenih%20usluga%20na%20primarnom%20nivou%20zdravstvene%20za%C5%A1ite.pdf>.

Tabala 1: Kalkulacija troškova po novorođenčetu (u eurima)

	Vaginalni	Carski rez	Izvor podataka
Broj porođaja	4.722	2.131	Informacije o obimu usluga koje su obezbijedili klinički centar, opšte i specijalne bolnice za 2016. godinu i Fond za zdravstveno osiguranje Crne Gore
Trošak porođaja	26,00	234,00	Cjenovnik zdravstvenih usluga na sekundarnom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite – FZO
Trošak korišćenja porodajne sale	13,30	13,30	Cjenovnik zdravstvenih usluga na sekundarnom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite – FZO
Trošak inicijalnog bolničkog tretmana novorođenčeta	2,60	2,60	Cjenovnik zdravstvenih usluga na sekundarnom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite – FZO
Ukupni troškovi porođaja po djetetu	41,90	249,90	
Broj dana njege majki i novorođenčadi	3	6	Procijenjeno na osnovu intervjuja
Dnevni trošak zdravstvene njege	14,13	14,13	Cjenovnik zdravstvenih usluga na sekundarnom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite – FZO
Trošak za medicinske materijale po danu u porodilištu	13,26	13,26	Cjenovnik zdravstvenih usluga na sekundarnom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite – FZO
Ukupni trošak njege po djetetu	82,17	164,34	
Otpust novorođenčeta	3,90	3,90	Cjenovnik zdravstvenih usluga na sekundarnom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite – FZO
Otpusna lista	7,80	7,80	Cjenovnik zdravstvenih usluga na sekundarnom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite – FZO
Ukupni troškovi otpusta po djetetu	11,70	11,70	

Ukupni troškovi izračunati su na sljedeći način:

Ukupni troškovi

$$\begin{aligned}
 &= (\text{broj porođaja} * \text{trošak porođaja po djetetu}) \\
 &+ (\text{broj porođaja} * \text{ukupni dnevni troškovi njege djeteta}) \\
 &+ (\text{broj porođaja} * \text{ukupni trošak otpusta po djetetu})
 \end{aligned}$$

Nadalje, na osnovu intervjua procijenjeno je da ima oko 600 prijevremenih porođaja godišnje. Prema cjenovniku FZO zdravstvenih usluga na sekundarnom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite, dnevni trošak staranja za prijevremeno rođene bebe iznosi 30,63 eura (u odnosu na 14,13 za ostalu novorođenčad).⁹ Iako su već uključeni u ukupni broj porođaja (Tabela 1), uslijed razlike u trošku zdravstvene njege za prijevremeno rodene bebe i njihovog dužeg boravka u bolnici, ukupnim troškovima je dodato procijenjenih 0,10 miliona eura.

Uzimajući u obzir iznesene prepostavke i podatke, **izračunato je da je ukupni trošak perinatalne njege 1,65 miliona eura.**

Patronaža. Prema studiji „Usluge patronaže u Crnoj Gori – Analiza stanja i reformske opcije“, ukupni troškovi po jednoj kućnoj posjeti su 9,30 eura¹⁰. U studiji je konstatovano da je tokom 2016. godine ukupno obavljeno 31.484 posjete u vezi sa zdravljem majke i djeteta, uključujući: kućne posjete djeci tokom prve godine života, zdravstvenu edukaciju za majke i porodice, kućne posjete djetetu tokom druge godine života, kućne posjete djetetu uzrasta od četiri godine i posjete trudnicama i majkama novorođenčadi za potrebe zdravstvene edukacije. Ukupan trošak patronažnih usluga u vezi s zdravljem majke i djeteta 2016. godine iznosio je 0,29 miliona eura, što je dobijeno množenjem broja kućnih posjeta s troškom po jednoj posjeti.

Troškovi imunizacije. Trošak imunizacije izračunat je na osnovu broja vakcinisane djece uzrasta do šest godina i prosječnog troška konkretnih vakcina i medicinskih usluga.

Tokom 2016. godine obezbijedeno je 56.925 doza za djecu do šest godina, prema Statističkom godišnjaku IJZ.¹¹ Cijena vakcina procijenjuje se na osnovu podataka o nabavkama koji su dobijeni direktno od IJZ. Ukupna vrijednost obezbijedenih vakcina iznosila je 0,54 miliona eura. Osim toga, prema podacima dobijenim od FZO, trošak same vakcinacije iznosio je 0,12 miliona eura.

Kada se te dvije cifre saberi, dobije se **ukupan trošak imunizacije, koji je 2016. godine iznosio 0,66 miliona eura.**

Preventivni pregledi. Podaci FZO pokazuju da je ukupan trošak preventivnih pregleda djece do šest godina iznosio 0,33 miliona eura 2016. godine.

Kurativni pregledi. Trošak kurativnih pregleda za djecu uzrasta 0-6 godina izračunat je na osnovu podataka FZO i Master plana za razvoj sistema zdravstva Crne Gore za period 2010-2013. godine.

Nisu bili dostupni tačni podaci o broju i trošku kurativnih pregleda 2016. godine. Međutim, prema pomenutom Master planu, kurativni pregledi djece uzrasta 0-6 godina čine 47,1% ukupnog broja pregleda u zemlji. Uzeta je prepostavka da je taj procenat ostao uglavnom nepromijenjen tokom vremena. Da bi se dobio približan broj kurativnih pregleda djece za 2016. godinu, izračunato je 47,1% od ukupnog broja pregleda 2016. godine (613.086¹²) i dobijeno je 288.793 pregleda.

Ukupni troškovi
= (broj kurativnih pregleda*cijena po pregledu)

9 Cjenovniku FZO za zdravstvene usluge na sekundarnom i tercijarnom nivou može se pristupiti na: [https://fzocg.me/Administracija/Documents/15700842744.%20Cjenovnik%20zdravstvenih%20usluga%20na%20sekundarnom%20i%20tercijarnom%20nivou%20zdravstvene%20za%C5%A1tite%20\(STN\).pdf](https://fzocg.me/Administracija/Documents/15700842744.%20Cjenovnik%20zdravstvenih%20usluga%20na%20sekundarnom%20i%20tercijarnom%20nivou%20zdravstvene%20za%C5%A1tite%20(STN).pdf)

10 Gzirishvili, D., Pejovic-Mandic, N., „Patronage nurse services in Montenegro – Situation analysis and reform options,” neobjavljeni izvještaj čiju je izradu naručilo predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori, UNICEF, 2017, str. 28.

11 Podatak je dobiten sabiranjem vakcinacije djece iz Statističkog godišnjaka o zdravlju stanovništva i zdravstvenoj zaštiti u Crnoj Gori za 2016. godinu Instituta za javno zdravlje, Dostupno na <https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/web.repository/ijzcg-media/files/1568799498-ijzcg-statisticki-godisnjak-za-2016-godinu.pdf>.

12 FZO, Izvještaj o realizovanim ugovorima s domovima zdravlja za 2016. godinu, str.16. Dostupno na https://fzocg.me/Administracija/Documents/1561023289Zbirni_izvjetaj_za_DZ_za_2016.pdf.

Cijena kurativnih pregleda utvrđena je na osnovu cjenovnika za usluge primarne zdravstvene zaštite.¹³ Budući da nije bio dostupan broj inicijalnih i kontrolnih pregleda, izračunato je da je prosječna cijena usluga 6,56 eura (što predstavlja sredinu između cijene prvog kurativnog pregleda od 7,88 eura i kontrolnog pregleda od 5,25 eura).

Izračunato je da je ukupan trošak kurativnih pregleda bio **1,90 miliona eura**.

Troškovi centara za djecu s posebnim potrebama

potrebama. Prema podacima koji su dobijen od FZO, ukupan trošak vezan za rad centara za djecu s posebnim potrebama iznosio je **0,36 miliona eura**.

Troškovi centara za mentalno zdravlje na primarnom nivou zaštite. Troškovi usluga mentalnog zdravlja za djecu uzrasta 0-16 godina izračunati su na osnovu podataka za ukupne troškove centara za mentalno zdravlje koje je dostavio FZO. Od ukupnih troškova (tj. troška svake usluge koju pružaju ti centri), ovdje su uvršteni samo oni koji se odnose na djecu i njihove porodice, odnosno ukupno **0,04 miliona eura**.

Ukupni troškovi zdravstvenih usluga

Trošak zdravstvenih usluga za majku i dijete dobijen je sabiranjem troškova po kategorijama, pa je ukupan iznos za 2016. godinu **6,67 miliona eura**.

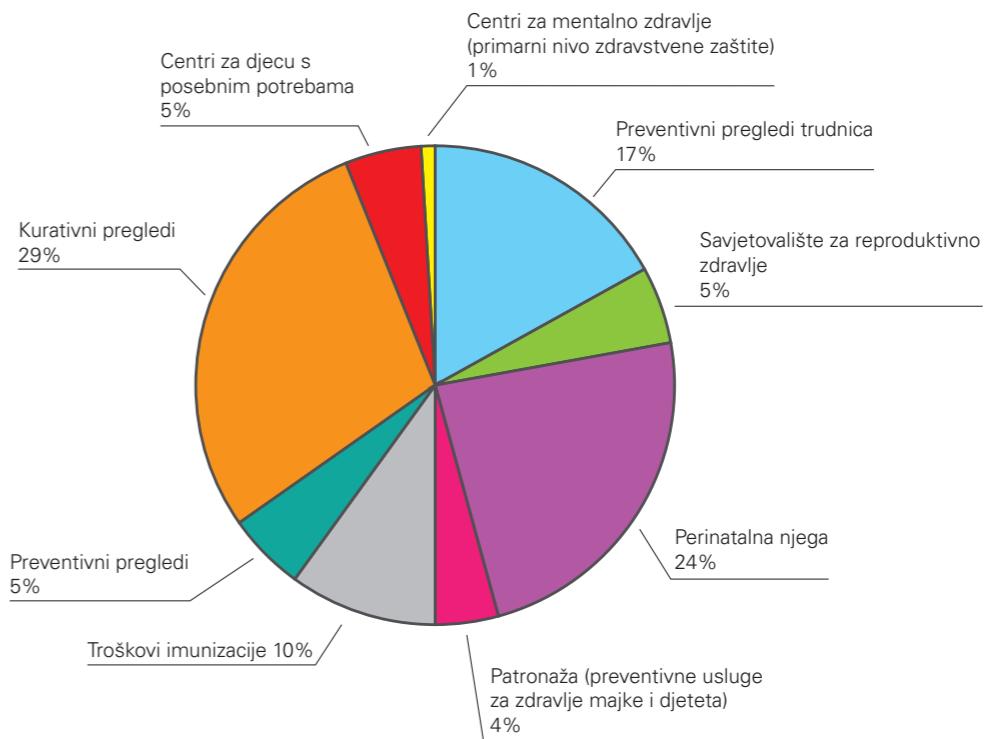
Tabela 2: Trošak zdravstvenih usluga za djecu, 2016. godina

Br.	Usluga	Mil. eura
1	Preventivni pregledi trudnica	1,12
2	Savjetovalište za reproduktivno zdravlje	0,32
3	Perinatalna njega	1,65
4	Patronaža (preventivne usluge za zdravlje majke i djeteta)	0,29
5	Troškovi imunizacije	0,66
6	Preventivni pregledi	0,33
7	Kurativni pregledi	1,90
8	Troškovi centara za djecu s posebnim potrebama	0,36
9	Centri za mentalno zdravlje (primarni nivo zdravstvene zaštite)	0,04
	Ukupno	6,67

Izvor: Kalkulacije ISSP

Kao što se vidi u prethodnoj tabeli, dvije najznačajnije kategorije izdataka su kurativni pregledi i perinatalna njega, na koje odlazi 29%, odnosno 24% ukupnih troškova zdravstvenih usluga.

Grafikon 1: Udio zdravstvenih troškova po vrsti usluge

Izvor: Kalkulacije ISSP.

2.2 Izdvajanja za ishranu

Troškovi ishrane uključuju nabavku hrane za predškolske ustanove koju pokriva Ministarstvo finansija i socijalnog staranja (a ne roditelji). Prema Zakonu o budžetu Crne Gore za 2016. godinu,¹⁴ ukupan trošak ishrane u predškolskim ustanovama iznosio je 0,61 milion eura.

2.3 Prilike za rano učenje

Prilike za rano učenje odnose se na budžetska izdvajanja za predškolsko obrazovanje. Prema Zakonu o budžetu za 2016. godinu, ukupna izdvajanja za predškolsko obrazovanje iznosila su 18,10 miliona eura.¹⁵ U javne predškolske ustanove tokom školske 2016/17. godine bilo je upisano 18.957 djece.

13 Cjenovniku FZO za usluge primarne zdravstvene zaštite može se pristupiti preko sljedećeg linka: <https://fzocg.me/Administracija/Documents/15700842031.%20Cjenovnik%20zdravstvenih%20usluga%20na%20primarnom%20nivou%20zdravstvene%20za%C5%A1ite.pdf>.

14 Državna revizorska institucija Crne Gore, „Izveštaj o reviziji završnog računa Budžeta Crne Gore za 2016. godinu,” Dostupno na: <http://www.dri.co.me/1/doc/Izve%C5%A1taj%20o%20reviziji%20Predloga%20zakona%20za%20zr%20C5%A1nom%20ra%C4%8Dunu%20bud%C5%BEeta%20Crne%20Gore%20za%202016.%20godinu.pdf>,

15 Ministarstvo finansija i socijalnog staranja Crne Gore, „Predlog Zakona o završnom računu Budžeta Crne Gore za 2016. godinu,” Dostupno na: <http://www.mif.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=292026&rType=2&file=Predlog%20Zakona%20o%20završnom%20ra%C4%8Dunu%20Bud%C5%BEeta%20CG%20za%202016.%20godinu.docx>,

2.4 Staranje koje odgovara potrebama djece

Nije bilo ulaganja u ovaj domen ranog razvoja djece tokom 2016. godine (porodiljsko i roditeljsko odsustvo uključeno je u domen „Sigurnost i bezbjednost”, odjeljak 2.5).

2.5 Sigurnost i bezbjednost

Procijenjeni troškovi obezbjeđivanja sigurnosti i bezbjednosti obuhvataju: trošak upisa rođenja, izdatke za porodiljsko i roditeljsko odsustvo, izdatke za naknadu za novorođeno dijete, socijalna davanja (MOP i dječji dodatak, ne uključujući kategorisane naknade) i socijalne usluge za djecu do šest godina života.

Upis rođenja. Trošak upisa rođenja izračunat je na osnovu troškova rada i drugih podataka, kao što je broj upisanih rođenja.

Jedinična cijena rada izračunata je na sljedeći način:

$$\begin{aligned} \text{Ukupan trošak} \\ = \text{broj upisa rođenja} * \text{jedinična cijena rada} \end{aligned}$$

Jedinična cijena rada izračunata je na sljedeći način:

$$\begin{aligned} \text{Jedinična cijena rada} \\ = \text{broj minuta provedenih na upisu} * \text{zarada po minutu} \end{aligned}$$

Na osnovu terenskih intervjuva procijenjeno je da proces upisa rođenja u prosjeku traje 10 minuta. Zarada po minutu izračunata je na osnovu prosječne mjeseca zarade (751 euro 2016. godine, prema podacima MONSTAT-a). Dakle, procijenjena cijena rada po minutu iznosila je 0,0712 eura.

Ukupno je 2016. godine rođeno 7.569 djece (MONSTAT¹⁶).

Na osnovu prethodnog izračunato je da je ukupan trošak bio 0,005 miliona eura 2016. godine.

Usluge porodičnog saradnika. Ukupno izdvajanje za porodične saradnike 2016. godine iznosilo je 0,013 miliona eura. Troškovi su izračunati na osnovu podataka Ministarstva finansija i socijalnog staranja. Ukupan trošak te usluge za populaciju uzrasta 0-18 godina bio je 37.580,4 eura. Pošto ne postoje podaci razdvojeni po uzrasnim kategorijama, troškovi

su procijenjeni na osnovu procenta djece uzrasta 0-6 godina u većoj grupi uzrasta 0-18 godina i izračunato je da on iznosi 34,6%.

Dnevni centri. Procjena troškova za dnevne centre zasnovana je na raspoloživim podacima o broju korisnika i trošku po korisniku. Broj korisnika procijenjen je na osnovu podataka objavljenih u dnevnim izvještajima centara i na osnovu informacija dobijenih od Ministarstva finansija i socijalnog staranja (svega 10 djece uzrasta 0-6 godina 2016. godine). Pribiljan trošak po korisniku zasnovan je na podacima i intervjuiima s predstavnicima Ministarstva i na budžetskim izvještajima opština (ukupan trošak po djjetetu procijenjen je na 500 eura mjesечно). Dakle, **ukupni troškovi iznose 0,060 miliona eura.**

Hraniteljstvo. Prosječna mjeseca naknada za hraniteljske porodice, na osnovu informacija dobijenih iz intervjuva, iznosi 300 eura. U

hraniteljskim porodicama živi 362 djece, prema MRSS.¹⁷ Ukupni troškovi hraniteljstva iznose **1,303 miliona eura**. Budući da ne postoje podaci razdvojeni po uzrasnim grupama, troškovi su procijenjeni na osnovu udjela djece uzrasta 0-6 godina u populaciji 0-18 godina (34,6%). Dakle, ukupni troškovi hraniteljstva djece uzrasta 0-6 godina iznose **451.000 eura**.

Savjetovališta i terapija. Procjena troškova koji se odnose na usluge savjetovanja i terapije uključuje samo troškove vođenja nacionalne SOS linije za žrtve nasilja u porodici. U 2016. godini ti troškovi su ukupno iznosili **0,023 miliona eura**, na osnovu podataka MRSS. (Troškovi predškolskih psihologa uključeni su u dio o ranom obrazovanju djece.)

Trošak institucionalnog staranja za djecu uzrasta 0-6 godina nije uključen u kalkulaciju. Međutim, željeni paket uzima u obzir potrebu za dodatnim smještanjem djece uzrasta 0-6 godina na hraniteljstvo kao poželjne opcije za alternativno staranje.

Tabela 3: Troškovi sigurnosti i bezbjednosti, 2016. godina

Br.	Vrsta troška za sigurnost i bezbjednost	Mil. eura
1	Upis rođenja	0,005
2	Porodični saradnik	0,013
3	Dnevni centri	0,060
4	Hraniteljstvo	1,303
5	Usluge savjetovanja i terapije	0,023
6	Socijalna davanja	25,091
6.1.	Materijalno obezbjedenje porodice	8,385
6.2.	Dječji dodatak	1122
6.3.	Ostala socijalna davanja	15,584
Ukupno		26,495

Izvor: Kalkulacije ISSP.

Na osnovu tih cifara, **ukupni trošak za sigurnost i bezbjednost 2016. godine iznosi je 26,5 miliona eura.**

¹⁷ Ministarstvo rada i socijalnog staranja Crne Gore, „Izvještaj o radu Ministarstva rada i socijalnog staranja za 2016. godinu“ Dostupno na: <http://www.mrs.gov.me/informacije/planrada/171397/IZVJEŠTAJ-O-RADU-I-STANJU-U-UPRAVNIM-OBLASTIMA-IZ-NADLEZNOSTI-MINISTARSTVA-RADA-I-SOCIJALNOG-STARANJA-ZA-2016-GODINU.html>.

¹⁸ Državna revizorska institucija, Ibid.

¹⁹ Ibid.

Socijalna davanja. Ukupni izdatak za materijalno obezbjeđenje porodice iznosi je **8,385 miliona eura**. Troškovi su izračunati na osnovu podataka iz Zakona o budžetu za 2016. godinu.¹⁸ Ukupni izdaci za MOP ponderisani su sa 76,99 posto porodica (od svih korisnika MOP-a) koje su ujedno i korisnici dječjeg dodatka, da bi se iz proračuna uklonili korisnici MOP-a koji nemaju djecu.

Ukupno izdvajanje za dječji dodatak izračunato je na osnovu procenta djece uzrasta 0-6 godina u ukupnoj populaciji djece uzrasta 0-18 godina, što je primijenjeno na ukupne troškove za dječji dodatak u Zakonu o budžetu za 2016. godinu.¹⁹ Tako su ukupni troškovi za dječji dodatak određeni na iznos od **1,122 miliona eura**.

Zakon o budžetu za 2016. godinu takođe upućuje i na socijalna davanja koja se odnose na porodiljsko/ roditeljsko odsustvo i za novorođenčad. Ukupan trošak za te naknade iznosi **15,584 miliona eura**.

2.6. Zaključak

Javna ulaganja u politike i programe ranog razvoja djece (uključujući socijalnu zaštitu, na koju otpada 51% ukupnih troškova) 2016. godine iznosila su 51,88 miliona eura, što predstavlja 1,3% BDP-a ili 2,4% budžeta 2016. godine. Bez izdataka za socijalnu zaštitu, ulaganje bi činilo tek 0,68% BDP-a.

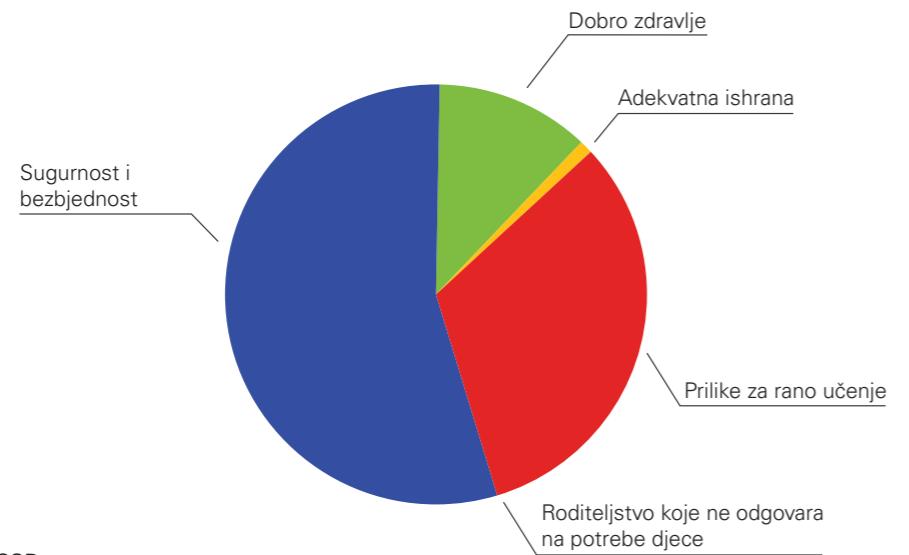
Tabela 4: Ukupni troškovi za rani razvoj djece, 2016.

Br.	Izdvajanja za svaki od domena okvira za podsticajnu njegu	Mil. eura
1	Zdravlje	6,67
2	Ishrana	0,61
3	Rano učenje	18,10
4	Staranje koje odgovara potrebama djece	0,00
5	Sigurnost i bezbjednost	26,50
	Ukupno	51,88

Izvor: Kalkulacije ISSP.

Na narednoj slici vidi se da su sigurnost i bezbjednost i rano učenje bili daleko najskupljii elementi ukupnih izdvajanja Crne Gore za rani razvoj djeteta.

Grafikon 2: Struktura ulaganja u programe ranog razvoja djece u Crnoj Gori 2016. godine

Izvor: Kalkulacije ISSP

Izdvajanje od 1,3% BDP-a je ispod ciljnih 2% koje preporučuje Akciona mreža za rani razvoj djece (ECDAN) i iznosa koji je potreban da se operacionalizuje inicijativa G-20 za rani razvoj djece. Taj nivo izdvajanja je i ispod procijenjenih 0,8% BDP-a potrebnih za obezbjeđenje onoga što Svjetska banka definiše kao „osnovni paket usluga“²⁰ i značajno je ispod procijenjenih 3% BDP-a potrebnih u zemljama srednjeg dohotka da bi se ponudio unaprijeđeni paket usluga,²¹ koji isključuje socijalnu zaštitu.

20 Osnovni paket uključuje: antenatalnu zdravstvenu zaštitu, imunizaciju, mikronutrijente, programe usmjerene na roditelje, upis rođenja i jednu godinu predškolskog obrazovanja.

21 Unaprijeđeni paket, uz usluge definisane u osnovnom paketu, uključuje i: pristup čistoj vodi i vazduhu, odgovarajuće sanitарне uslove i koeficijent broja učenika u odnosu na broj nastavnika od najviše 40:1 u osnovnim školama, ali ne i socijalnu zaštitu.

3. ŽELJENI PAKET I ANALIZA TROŠKOVA I KORISTI

3.1 Definisanje i procjena troška željenog paketa

Analiza usluga usmjerenih na rani razvoj djeteta u Crnoj Gori iz 2020. godine pokazuje da su neke javne politike i usluge u pojedinim domenima podsticajne njege već uspostavljene, ali je dalje unapređenje potrebno u gotovo svim oblastima.²²

Što se tiče zdravlja, perinatalna njega ne zadovoljava međunarodne standarde i inicijative za uvođenje koncepta usluga po mjeri beba još uvijek nisu institucionalizovane. Osim toga, preventivne patronažne kućne posjete samo se djelimično realizuju, broj centara za ranu intervenciju je ograničen, a centri za mentalno zdravlje dostupni su u svega nekoliko opština. Preventivni pregledi djece su manje učestali i traju kraće nego što je to propisano uslijed preopterećenosti pedijatara. U oblasti ishrane, tri postojeća savjetovališta za ishranu nedovoljno su iskorišćena. Programi za promovisanje dojenja postoje, ali se ne odvijaju kontinuirano, a majke nemaju dovoljno podrške da prevaziđu probleme u vezi s dojenjem. Obuhvat obrazovanjem nije univerzalan, a kvalitet programa pripreme za polazak u školu bi mogao biti unaprijeden, dok biblioteke igračaka i razvojni centri postoje u svega nekoliko opština. Edukacija roditelja odnedavno postoji u ograničenom broju opština. U oblasti sigurnosti i bezbjednosti, usluge porodičnog saradnika nude se u nekoliko opština. Ni dnevni centri nisu široko prisutni, a malo je javnih skloništa za djecu i majke žrtve nasilja. U praksi se usluge savjetovanja i terapije nedovoljno sprovode. Studijom je konstatovano, gotovo u svim oblastima, nepostojanje nacionalnih protokola za sprovođenje određenih usluga, te nedostatak propisa za praćenje i evaluaciju kvaliteta usluga. I konačno, postoji veoma malo protokola za vođenje evidencija i razmjenu informacija između institucija iz raznih domena.

U komunikaciji s referentnom grupom dobijeni su vrijedni uvidi u oblasti koje je potrebno unaprijediti, pogotovo u domenu zdravstvenih usluga, a konkretno se tiču boljih usluga za trudnice i antenatalnih usluga. Grupa je predložila i uvođenje programa po mjeri beba (tzv. *baby-friendly* programa) u porodilišta. Što se tiče usluga koje se pružaju kod kuće, postoji jasna potreba za unapređenjem usluga patronaže, pogotovo u smislu povećanja broja kućnih posjeta. Krupan problem, koji uzrokuje ograničen kvalitet gotovo svih zdravstvenih usluga, jeste manjak zdravstvenog osoblja (ginekologa, pedijatara, medicinskih sestara itd.), kao i programa osposobljavanja i edukacije zdravstvenih radnika, što daje povoda za predloge u smislu obezbjeđivanja više kontinuiranog stručnog usavršavanja i povećanja broja zdravstvenih radnika. Predložena je kontinuirana promocija za povećanje obuhvata imunizacijom.

U oblasti ishrane, referentna grupa je istakla važnost kontinuiranog promovisanja dojenja, kao i programa i usluga kojima se majkama pomaže da prevazilaze poteškoće u vezi s dojenjem. U tom kontekstu je ponovo istaknuta važnost patronažne službe.

U domenu obrazovanja, referentna grupa je naglasila potrebu za kontinuiranim aktivnostima za promovisanje predškolskog obrazovanja i, što je još važnije, za uvođenje novih obrazovnih programa, pogotovo za djecu uzrasta 0-3 godine, kako bi se podstakao razvoj mozga tokom te presudne faze u životu, te stvarali uslovi za punu realizaciju tih programa. Treba proširiti usluge interaktivnih službi predviđene za obrazovanje djece koja su u nemogućnosti da pohađaju predškolsko obrazovanje zato što žive u udaljenim sredinama, kako bi se proširio njihov obuhvat.

Što se tiče podsticajnog staranja/roditeljstva, treba dalje razvijati postojeće programe kako bi bili dostupni u svim opštinama.

U oblasti sigurnosti i bezbjednosti postoji značajan prostor za unapređenje postojećih usluga, kao što su usluge u zajednici koje se pružaju u okviru dnevnih centara. Nedavno uvedene usluge, kao što je porodični saradnik, treba proširiti na sve opštine. Vezano za sve prethodno pomenute usluge, istaknuta je važnost praćenja i ocjenjivanja njihovog kvaliteta. Što se tiče novih usluga, predloženo je uvođenje skloništa za djecu. U oblasti materijalnih davanja, predloženo je osnivanje alimentacionog fonda, kao izmjene i dopune vežećih propisa kako bi se unaprijedila identifikacija korisnika i usmjeravanje davanja, pogotovo među ranjivim grupama.

Što se tiče djece sa smetnjama u razvoju, članovi referentne grupe istakli su potrebu izrade programa rane intervencije i to prvenstveno putem transformacije centara za djecu s posebnim potrebama u centre za ranu intervenciju, koji bi postojali pri svim domovima zdravlja i imali dovoljno kvalifikovanog osoblja. Takođe je važno da djeci obezbijediti kvalitetne usluge socijalne i dječje zaštite (dnevni centri itd.) i kvalitetno obrazovanje.

Na osnovu rezultata studije sprovedene 2020. godine i sugestija dobijenih od referentne grupe osmišljen je željeni paket usluga. Željeni paket usluga predstavlja one usluge koje se smatraju za prioritet, a obuhvata dodatne usluge i programe koji su potrebni kako bi se proširio obuhvat i uvele nedostajuće usluge.

Paket obuhvata sljedeće:

- Uslugama patronaže pokriti i trenutno neopslužene segmente
- Uvođenje inicijative bolnica po mjeri beba (BFHI)
- Promovisanje imunizacije
- Bolji razvojni skrining i rane intervencije
- Promovisanje dojenja
- Veći obuhvat predškolskim obrazovanjem, kako među opštom, tako i među osjetljivim populacijama
- Realizacija programa roditeljstva
- Unapređenje zaštite od nasilja (uvođenje protokola po mjeri djeteta, savjetovanje i terapija)
- Sprečavanje razdvajanja porodica (bolja pokrivenost uslugama porodičnog saradnika i hraniteljstvom).

Procijenjeno je željeno stanje, kao i trošak za njegovo ostvarenje (pogledati tabelu u nastavku). Procjenom su uglavnom obuhvaćeni tekući troškovi (uključujući i izdatke za osoblje). Nisu uključeni troškovi ulaganja i infrastrukture i uglavnom nisu uključena ulaganja u unapređenje kvaliteta uslijed poteškoća u procjeni takvih troškova za pojedinačne usluge i programe.

Iznos koji je potreban za pokriće tekućih troškova procijenjen je na osnovu niza pretpostavki. Kalkulacije treba shvatiti kao inicijalno promišljanje i pokazatelj važnosti ulaganja u rani razvoj djece, ali ih treba dodatno razraditi onog trenutka kada budu dostupni precizniji podaci.

Tabela 5: Sumarni pregled potrebnih dodatnih ulaganja u Crnoj Gori

		Trenutno stanje	Željeno stanje	Trošak željenog paketa (mil. eura)
Dobro zdravlje	Patronažne posjete*	Usluge patronažne službe postoje u svim opština, ali je broj posjeta koje se u praksi realizuju znatno manji od propisanog.	Usluge patronažne službe realizuju se u skladu s propisima.	0,23 samo za povećanje operativnih troškova
	Perinatalna njega	Baby friendly koncept nije zaživio u crnogorskim porodilištima.	Baby friendly koncept sprovodi se u svim porodilištima.	0,08 samo za povećanje operativnih troškova ²³
	Vakcinacija	Manje od 86%, zavisno od vakcine (naročito nisko u slučaju MMR vakcine), zbog odlaganja i okljevanja roditelja.	Vakcinisano 95% djece starosti 0–6 godina.	0,2 za edukaciju kada i za aktivnosti za povećanje potražnje
	Skrining i rana intervencija	Ne postoje standardizovani skrining instrumenti za ranu identifikaciju smetnji u razvoju, a programi rane intervencije koji se sprovode nisu adekvatni.	Uveden standardizovani alat za skrining, dječa koja zaostaju u razvoju i sa smetnjama imaju pristup uslugama rane intervencije u skladu sa najboljim međunarodnim praksama.	0,4 (obuke i protokoli, gruba procjena uslijed nedostatka podataka)
Adekvatna ishrana	Dojenje i podrška dojenju	Majke nemaju dovoljnu podršku u borbi s problemima tokom dojenja, a programi promocije dojenja nisu kontinuirani.	Dječa koja su isključivo dojena tokom prvih 6 mjeseci	0,05 dodatnih ulaganja u promotivne kampanje i savjetovanje
Prilike za rano učenje	Predškolsko obrazovanje za romsku djecu. Interaktivne službe i sistem podrške za omogućavanje pristupa	15,5% djece starosti 3–5 godina pohađa predškolsko obrazovanje (MICS, 2018).	Pun obuhvat	0,1 za terenski rad i unapređenje pristupa (procjena)
	Nacionalna stopa pohadanja predškolskog obrazovanja	Predškolsko obrazovanje pohađa 52,8% djece starosti 3–5 godina (MICS, 2018).	95% u 2020. god.	5,8 za povećanje operativnih troškova (ne uključujući potrebna izdvajanja za infrastrukturu)
	Inkluzivno rano obrazovanje	Programe ranog obrazovanja pohađa 100 djece sa smetnjama.	Dječa sa smetnjama imaju bolji pristup programima ranog obrazovanja.	0,13 za terenski rad i unapređenje pristupa (procjena)

Staranje koje odgovara potrebama djece	Podrška roditeljstvu*	Proširenje postojećih programa roditeljstva na čitavu zemlju („Roditeljstvo za cijeloživotno zdravlje male djece“ za roditelje djece uzrasta 2–9 godina).	0,30 operativni troškovi zasnovano na primjeru jednog programa
Sigurnost i bezbjednost	Zaštita od nasilja*	Potrebna je dalja obuka o nedavno usvojenim procedurama za postupanje u slučajevima nasilja nad djecom; nizak nivo razvoja i primjene raznih savjetodavnih i terapeutskih usluga u centrima za socijalni rad.	Obuka za primjenu protokola za zaštitu djece od nasilja i proširenje savjetodavnih i terapeutskih usluga za svu djecu uzrasta 0–6 godina koja su žrtve nasilja.
Ukupno ulaganje 7,51			
* Označava usluge kod kojih je naglašena mogućnost za medusektorskiju saradnju			

Napomena: Paket usluga koje zahtijevaju dodatna ulaganja ne uključuje materijalna davanja kakva su materijalno obezbjeđenje i dječji dodatak. Ipak, s obzirom na njihovu značajnu ulogu u smanjenju siromaštva (prema Statistici dohotka i uslova života (MONSTAT, 2018), socijalni transferi doprinose smanjenju siromaštva za 7,8 procenatnih poena), treba razmotriti unapređenje ovih davanja kako bi ona mogla da obuhvate sve porodice s djecom starosti 0–6 godina koja su u riziku od siromaštva.

Izvor: ISSP

Dodatni detalji o potrebnim godišnjim ulaganjima

Patronažne usluge. Prema studiji „Usluge patronaže u Crnoj Gori – Analiza stanja i opcije za sprovođenje reforme”, dodatna ulaganja koja su potrebna da bi se obezbijedila puna primjena standarda usluga patronaže u Crnoj Gori iznosi 0,23 miliona eura.²⁴

Perinatalna njega. Dodata ulaganja u perinatalnu njegu procijenjena su na osnovu podataka iz studije o „Poređenju troškova bolnica po mjeri beba i one koje to nisu u Sjedinjenim Američkim Državama“²⁵ i troška sadašnjeg nivoa perinatalne zaštite u Crnoj Gori. Prema toj studiji, porodilišta po mjeri beba imaju za 5% više troškove od ostalih porodilišta. Trenutno se u Crnoj Gori izdvaja 1,60 miliona eura za perinatalnu njegu, tako da se procjenjuje da je ukupno potrebno dodatno ulaganje od 0,08 miliona eura.

Imunizacija. Potrebna su dodatna ulaganja u imunizaciju kako bi se ostvario ciljni obuhvat od 95 posto. Procijenjeni troškovi obuhvataju obuke zdravstvenih radnika i kampanje podizanja svijesti, kao i druge aktivnosti za povećanje nivoa zainteresovanosti za vakcinaciju od strane staratelja. Da bi se to ostvarilo, po jednoj procjeni predstavnštva UNICEF-a u Crnoj Gori, potrebno je uložiti oko 1 milion eura u narednih pet godina, odnosno 0,20 miliona eura godišnje. Nakon toga bi bilo potrebno nastaviti s aktivnostima za održavanje zainteresovanosti na tom nivou, ali je moguće da bi to iziskivalo niže troškove.

Skrining i rane intervencije. Potrebni su dodatni resursi za uvođenje standardizovanih alatki za praćenje i skrining razvoja djece i unapređenje usluga rane intervencije za djecu s poteškoćama i smetnjama u razvoju, u skladu s najboljim međunarodnim praksama i sa socijalnim modelom invaliditeta. Procjena je urađena na nivou od 0,4 miliona eura, ali se u naredne dvije godine očekuje da se dobije preciznija procjena tog troška.

Kampanje za promovisanje dojenja. Na osnovu kampanja koje je UNICEF do sada sproveo, procijenjeno je da bi dodatni trošak kampanja za promovisanje dojenja i podrške u vidu savjetovanja u vezi s dojenjem iznosio najmanje 0,05 miliona eura.

Predškolsko obrazovanje. Cilj da 95% djece uzrasta 3–6 godina bude obuhvaćeno uslugama ranog obrazovanja do 2020. godine, postavljen u Strategiji ranog i predškolskog obrazovanja u Crnoj Gori za period 2016–2020. godina, uzet je kao polazište za projektovanje dodatnih tekućih izdataka za predškolsko obrazovanje.

Radi procjene dodatnog broj djece koja treba da se upišu kako bi se ostvario ovaj cilj, izračunat je broj djece uzrasta 3–6 godina koja sada pohađaju predškolsko obrazovanje, kao i broj dodatne djece potrebne da se taj cilj ostvari. Izračunato je da trenutno ukupno 15.735 djece uzrasta 3–6 godina pohađa predškolske ustanove ili rano obrazovanje, odnosno 76,07% sve djece upisane u predškolske ustanove (20.686 djece).²⁶

Dodatni broj djece koja treba da se obuhvate ovim uslugama procijenjen je na osnovu projekcija stanovništva koje je MONSTAT uradio za 2018. godinu i na osnovu procenta djece uzrasta tri, četiri i pet godina u ukupnoj populaciji, na osnovu podataka sa popisa iz 2011. godine.

Broj djece = (Broj djece uzrasta 3–6 god. 2011. god./populacija 2011. god.) * Populacija 2018. god.

Procijenjeno je da je 2018. godine bilo ukupno 22.290 djece uzrasta 3–6 godina. Pošto je cilj upisati 95% djece ove uzrasne grupe, potrebno je u predškolske ustanove upisati 21.175 djece.

Razlika između sadašnjeg i ciljnog broja upisane djece je 5.440. Na osnovu troška po djetu od 1.066 eura, na osnovu studije iz 2014. godine,²⁷ ukupno **dodatno ulaganje za pokriće operativnih troškova iznosi 5,80 miliona eura**. Kako je to prethodno konstatovano, ta brojka ne uključuje infrastrukturne troškove, koji su presudni kako bi se apsorbovalo preko 5.000 dodatne djece.

Trošak dodatnih ulaganja u predškolsko obrazovanje **djece sa smetnjama u razvoju** procijenjen je na 0,13 miliona eura. Pošto bi povećanje obuhvata na nacionalnom nivou (kako je to prethodno opisano) uključivalo djece sa smetnjama u razvoju, cifra od 0,13 miliona eura uključuje samo trošak dodatnih aktivnosti za unapređenje rada na terenu radi obuhvata porodica i za poboljšanje pristupa predškolskim ustanovama.

Za upis **djece iz romske i egipčanske populacije** u predškolsko obrazovanje potrebno je **dodatnih 0,1 miliona eura**. Prema Strategiji za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori (2016–2020),²⁸ svega 21,5% romske djece upisano je u predškolsko obrazovanje. Pošto bi povećanje obuhvata na nacionalnom nivou (kako je prethodno opisano) obuhvatalo djece iz romske populacije, cifra od 0,1 milion eura odnosi se samo na trošak dodatnih aktivnosti za unapređenje rada na terenu i pristupa predškolskom obrazovanju u zajednicama etničkih manjina.

Roditeljstvo. Kalkulacija potrebnih ulaganja u programe roditeljstva zasnovana je na pretpostavci da 2.000 roditelja svake godine treba da bude obuhvaćeno programima roditeljstva, prema sugestijama dobijenim od predstavnštva UNICEF-a u Crnoj Gori. Takođe, prema preliminarnim procjenama UNICEF-a, trošak po jednom roditelju u programima roditeljstva zasnovanim na naučnim saznanjima iznosi 150 eura (na

osnovu programa koji se sprovodi uz podršku UNICEF-a „Roditeljstvo za cijeloživotno zdravlje za malu djecu“). Ukupno dodatno ulaganje potrebno za programe roditeljstva iznosi **0,30 miliona eura**.

Savjetovanje i terapija. Kalkulacija dodatnih ulaganja potrebnih za usluge savjetovanja i terapija zasnovana je na procjeni broja žrtava nasilja i trošku terapije. Tokom perioda 2014–2018. godine prosječno je godišnje bilo 409 žrtava (Ministarstvo finansija i socijalnog staranja). Računajući na minimum osam terapijskih sastanaka po korisniku i približno cijeni jedne terapije od 30 eura (na osnovu intervjuja), ukupno dodatno ulaganje za usluge savjetovanja godišnje bi iznosi 0,10 miliona eura, pod prepostavkom da broj žrtava nasilja ostane nepromijenjen.

Porodični saradnik. Procjena dodatnog ulaganja u usluge porodičnog saradnika zasnovana je na pretpostavci da ta usluga treba da bude dostupna u svim crnogorskim opštinama. U vrijeme izrade ovog izvještaja ova usluga je postojala u svega sedam opština (Bijelo Polje, Podgorica, Kotor, Budva, Herceg Novi, Pljevlja i Žabljak) i obuhvatala mali broj izuzetno ranjivih porodica u ukupnoj populaciji od 348.095 građana. Trošak iznosi 13.020 eura. Dodatnim ulaganjem ta usluga postala bi dostupna većem broju ranjivih porodica u preostaloj populaciji (274.132 građana), na osnovu procjene broja stanovnika od 622.227 koju je dao MONSTAT za 2018. godinu, što bi zahtijevalo **minimalno ulaganje od 0,01 milion eura**.

Hraniteljstvo. Prosječna mjesečna naknada za hraniteljske porodice, na osnovu informacija dobijenih tokom intervjuja, iznosi 300 eura. Ukupan broj djece na hraniteljstvu procjenjuje se na osnovu pretpostavke da bi sva djeca koja su trenutno na institucionalnom staranju u zemlji ili inostranstvu ili žive u porodici, ali im je i dalje možda potrebno hraniteljstvo

24 Gzirishvili i Pejovic-Mandic, ibid. str. 40.

25 Delli Fraine et al., ibid.

26 Prica, I., Čolić, L., Baronian, H., „Studija o ulaganju u rano obrazovanje djece u Crnoj Gori“, UNICEF, Podgorica, 2014.

27 Prica, Čolić i Baronian, Ibid.

28 Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava Crne Gore, „Strategija za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2016–2020“, Dostupno na <http://www.mmp.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=234110&r-Type=2&file=Strategija%20za%20socijalnu%20inkluziju%20Roma%20i%20Egip%C4%87ana%202016-2020%20AP%20za%202016.pdf>.

(otprilike 30 djece) bila na porodičnom smještaju. Tako bi ukupno ulaganje koje je potrebno, da bi sva dodatna djeca uzrasta 0–6 godina bila kod hranitelja, iznosilo **0,11 miliona eura godišnje**.

Za realizaciju željenog paketa usluga na sadašnjem nivou kvaliteta usluga **potrebno je dodatno godišnje ulaganje u programe ranog razvoja djece od 7,51 milion eura**.

3.2 Procjena odnosa troškova i koristi

Kako bi se utvrdile koristi predloženih ulaganja i procjenio njihov finansijski efekat, u Tabeli 6 utvrđene su očekivane stope povraćaja za pojedine pakete usluga na osnovu analize međunarodnih studija koje su relevantne za kontekst u Crnoj Gori.

Tabela 6: Procijenjeni odnos troškova i koristi za Crnu Goru

Program	Procijenjeni odnos troškova i koristi za Crnu Goru	Obrazloženje
Imunizacija	16:1	Na bazi procjene povraćaja sredstava uloženih u imunizaciju za zemlje sa srednjim nivoom prihoda. ²⁹
Ishrana – podrška dojenju	35:1	Na bazi procijenjenog povraćaja sredstava uloženih u programe podrške dojenju na globalnom nivou. ³⁰
Predškolsko obrazovanje za opštu populaciju ³¹	7,4:1	Na bazi rezultata implementacije programa unapređenja predškolskog obrazovanja sprovedenog u Španiji, koji ima karakteristike kao predškolski obrazovni program u Crnoj Gori, sa prilagodavanjima za slučaj Crne Gore. ³² Očekuje se da za ranjivu djecu odnos troškova i koristi bude još i veći – to treba da bude predmet dodatnih procjena.
Programi podrške roditeljstvu	14:1	Na bazi analize rezultata programa roditeljstva sprovedenog u Estoniji koji je sličnih karakteristika kao program roditeljstva koji se trenutno sprovodi u Crnoj Gori. ³³

29 Analiza ISSP (2019) zasnovana na: *Return on Investment from Childhood Immunization in Low and Middle-Income Countries, 2011–2020* (Ozawa et al., 2016).

30 Analiza ISSP (2019) zasnovana na: *Nurturing the Health and Wealth of Nations: The Investment Case for Breastfeeding*, Global Breastfeeding Initiative (UNICEF, WHO, 2017).

31 Nije završena procjena predškolskih programa za ranjive grupe uslijed ograničene dostupnosti podataka, ali, prema analizama i literaturi, očekuje se da odnos troškova i koristi bude veći u odnosu na opštu populaciju.

32 Analiza ISSP (2019) zasnovana na: *A Cost-Benefit Analysis of Universal Preschool Education: Evidence from a Spanish Reform* (Huizen, Dumhs & Plantenga, 2016).

33 Analiza ISSP (2019) zasnovana na: *The Incredible Years – implementation in Estonia, presentation of the results of the evaluation of The Incredible Years parenting program in Estonia* (Kärson, 2019).

Detaljno objašnjenje pretpostavki za odnos troškova i koristi primijenjen u ovom radu

Dojenje. Za izračunavanje stope povraćaja na ulaganje u inicijative za promovisanje dojenja korišćeni su najnoviji podaci iz Globalne inicijative za dojenje.³⁴ Podaci pokazuju da svaki dolar uložen u dojenje donosi ekonomski povraćaje u vrijednosti 35 dolara. Te procjene se zasnivaju na nekoliko vrsta koristi, među kojima su dvije najvažnije: prevencija smrtnosti kod djece i kognitivni razvoj djece, što utiče na uspjeh u školi, sposobnost za zaposlenje i nivo zarada tokom čitavog života. Osim toga, ta stopa povraćaja uključuje koristi od smanjenja rizika od nastanka raka jajnika i raka dojke kod žena. Ova stopa je primijenjena na inicijativu porodilišta po mjeri beba i usluge patronaže (s obzirom na potencijal ove dvije usluge da promovišu i podrže dojenje).

Imunizacija. Pregled literature o povraćaju na ulaganje u imunizaciju pokazao je izvodljivost korišćenja tih rezultata u zemljama niskog i srednjeg dohotka. Studija se bavila procjenom povraćaja na investiciju vezanih za ostvarenje projektovanih nivoa obuhvata vakcinacijom radi sprečavanja bolesti u 94 zemlje niskog dohotka koje su obuhvaćene Globalnom aliansom za vakcinaciju od 2011. do 2020. godine.³⁵ Autori su koristili pristup troška bolesti u odnosu na deset antigena³⁶ i projektovali da bi imunizacija donijela neto povraćaja koji 16 puta premašuje trošak ulaganja. U studiji su kvantifikovane i šire ekonomski koristi na osnovu pristupa punog dohotka, te je ustavljeno da, u širem

smislu, neto povraćaj premašuje trošak za 44 puta. Autori su se opredijelili da u slučaju Crne Gore koriste konzervativniju stopu od 16.

Programi podrške roditeljstvu. Studija kojom je međunarodna metodologija primijenjena na nacionalni kontekst jeste program roditeljstva „Incredible Years“, realizovan u Estoniji.³⁷ Taj program je nastao u Sjedinjenim Američkim Državama i sproveden je u brojnim zemljama, a u Estoniji je pilotiran od 2014. do 2017. godine. Cilj ovog program je da pomogne roditeljima djece predškolskog uzrasta (odnosno djece uzrasta 3-6 godina) da razvijaju djetotvorne strategije kako bi sprječili ili se nosili s problemima u ponašanju djece i s razvojnim problemima. Estonskom studijom procijenjeni su efekti programa, uzimajući u obzir kako direktne i dokazane uticaje, tako i očekivane uticaje uslijed budućeg smanjenja bihevioralnih problema tokom cijelog kognitivnog života osobe.³⁸

Prema toj analizi, estonski pilot projekt imao je internu stopu povraćaja od 23%, a svaki uloženi euro je u dugoročnom smislu predstavljao uštedu od 14,4 eura.³⁹ Ova stopa povraćaja primijenjena je za Crnu Goru.

Predškolsko obrazovanje. Procjena stope povraćaja ulaganja u predškolsko obrazovanje zasnovana je na opsežnoj literaturi o troškovima i koristima programa predškolskog obrazovanja, kako je to ilustrovano u studiji slučaja u nastavku.

34 Global Breastfeeding Initiative, „Nurturing the Health and Wealth of Nations: The Investment Case for Breastfeeding”, WHO, Geneva, 2017.

35 Ozawa, S. et al., „Return on Investment from Childhood Immunization in Low- And Middle-Income Countries, 2011–2020”, *Health affairs*, 35 2, 2016, str. 199–207.

36 Haemophilus influenzae type b, hepatitis B, human papilloma virus, japanski encefalitis, morbili, Neisseria meningitidis serogrup A, rotavirus, rubella, Streptococcus pneumoniae i žuta groznica.

37 CIVITTA, Vanemuusprogrammeli „Imelised aastad” mõjuvaldkondade ning kulude ja tulude analüüs, 2016.

38 U studiji je korišćena: (i) bihevioralna kontrolna lista ECBI da se procijeni efektivnost programa, (ii) učestalost korišćenja usluga zdravstvene i socijalne zaštite, izmjerena u međunarodnim studijama uz pomoć upitnika Client Service Receipt Inventory, (iii) troškovi vezani za realizaciju programa i (iv) dugoročni uticaji koji se otkrivaju kroz kasnije događaje u životu pojedinca (manja vjerovatnoća počinjenja krivičnih djela, kraće vrijeme nezaposlenosti i veća vjerovatnoća završetka višeg nivoa obrazovanja).

39 Prezentacija sa Baltičke radionice za jačanje kapaciteta putem programa roditeljstva za sprečavanje nasilja nad djecom, održane u Viljnjusu, u Litvaniji, 8-9. januara 2019. godine, Dostupno na: http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0014/401054/Baltic-workshop_Vilnius-Jan-2019-report-FINAL.pdf?ua=1.

3.2.1. Studija slučaja: Analiza troškova i koristi predškolskog obrazovanja

Neke od najpoznatijih procjena stope povraćaja na ulaganja u predškolsko obrazovanje predstavljaju razmatranja projekata HighScope Perry Preschool (1962), ABC/CARE(1972) i predškolski projekat iz 1985. godine koji je u Čikagu sproveo američki profesor James Heckman.⁴⁰ Američke studije uključuju i recenzije nekoliko krupnih javnih programa, kao što su Head Start i pre-K program u Tulsi u Oklahomi. Nalazi su sumarno prikazani u nastavku:

- Analizom projekta HighScope Perry Preschool utvrđeno je da je stopa povraćaja iznosila 8,74 na jedan uloženi dolar do 27. godine života. Većina koristi odnosila se na veće zarade i uštude u smislu prevencije kriminaliteta. Program je bio namijenjen djeci iz crnačkih porodica s niskim nivoima primanja, a trošak po djetetu je bio 18,26 dolara.
 - Projekat Carolina Abecedarian (ABC) i Carolina pristup obrazovanju koje odgovara potrebama djece (Carolina Approach to Responsive Education – CARE) ponudio je raznorodne razvojne resurse ugroženoj afro-američkoj djeci od rođenja do uzrasta od pet godina, koji su obuhvatili ishranu, pristup zdravstvenoj zaštiti i prilike za rano učenje. Pokazalo se da je stopa povraćaja na ulaganje 2 do 4 puta na uzrastu od 21 godine. Glavne koristi se odnose na veće zarade majki, produžen životni vijek (uslijed smanjenog korišćenja duvana) i uštude u vezi s dopunskom nastavom.
 - Program ranog obrazovanja Čikaškog centra za odnos djece i roditelja (Chicago Child-Parent Center – CPC) jeste visokokvalitetni program ranog obrazovanja i roditeljstva sproveden u Čikagu, a trošak programa je iznosio 9,00 dolara po djetetu. Potvrdio je visoke stope ekonomskog povraćaja
 - na ulaganja u programe predškolskog obrazovanja: za svaki uloženi dolar povraćaj je bio 10,80 dolara do 26. godine života. Koristi su uključivale veće zarade i poreske prihode, preduprijeđene troškove za žrtve i troškove sistema krivičnog pravosuđa, te uštude u smislu dječje zaštite, specijalnog obrazovanja i ponavljanja razreda. Studija je, osim toga, pokazala da je povraćaj na programe predškolskog obrazovanja veći nego što je to slučaj s programima školovanja.
 - Institut za javne politike države Vašington je 2014. godine evaluirao prethodne programe predškolskog obrazovanja (kako ciljane, tako i univerzalne), te su došli do zaključka da u projektu koristi prevazilaze troškove u odnosu 4:1 u slučaju državnih programa i 2,5:1 za Head Start. Institut je izračunao i da smanjenje broja djece u jednoj vrtićkoj grupi za samo jedno dijete ima 94% šanse da donese veće koristi od troškova.
 - Studijom efekata univerzalnog predškolskog programa u gradu Tulsa u Oklahomi ustanovljeno je da koristi premašuju troškove u odnosu 2:1, što je daleko niže nego što je to slučaj kod usmjerenijih i intenzivnijih programa predškolskog obrazovanja, kao što su Perry Preschool i CPC programi.
- Prethodno prikazane američke studije samo su neki od najpoznatijih primjera studija koje su se bavile koristima programa predškolskog obrazovanja. Međutim, možda nisu u potpunosti relevantne za jednu zemlju koja se nalazi u Evropi. Glavna je razlika u tome što su američki programi bili usmjereni na djecu iz ugroženih kategorija i što su trajali dugi niz godina. Osim toga, ukupan ekonomski i društveni kontekst u SAD-u i u Evropi je različit, pogotovo u smislu tržišta radne snage,

organizacije sistema socijalnog staranja i stopa kriminaliteta. Iz tog razloga smo uzeli u obzir i primjere studija iz Evrope.

Dvije studije koje nude dovoljno informacija sprovedene su u Španiji i u Irskoj. Najnovijom studijom se ocjenjuje uticaj španske obrazovne reforme, finansirane iz javnih sredstava, kojom je spuštena granica za pristup univerzalnom predškolskom obrazovanju sa četiri na tri godine. Studijom je ustanovljeno da je odnos koristi i troška ove

intervencije otprilike 4:1, konstatujući da je reforma imala pozitivan uticaj na zaposlenje majki i bolji razvoj djeteta.⁴¹ Irski nacionalni ekonomski i socijalni forum je 2005. godine procijenio dugoročne društvene koristi univerzalnog programa ranog obrazovanja koji finansira država i zaključio da su koristi sedam puta veće od pripadajućih troškova. Koristi su ostvarene u smislu uspjeha u školi, zarade na tržištu rada i poreza, pravosudnog sistema i vrijednosti usluga staranja o djeci za porodice. Nalazi su sumarno prikazani u donjoj tabeli.

Tabela 7: Analiza troškova i koristi nekih programa predškolskog obrazovanja

Program	Vrsta programa	Procijenjene koristi	Odnos troškova i koristi
HighScope Perry Preschool, USA	Visokokvalitetni program za ugrožene kategorije stanovništva	Bolji uspjeh u školi i u karijeri, kao i smanjeni troškovi u smislu dodatne nastave, izdataka sistema zdravstva i krivičnog pravosuđa.	7–10
ABC/CARE, USA	Visokokvalitetni program usmjeren na univerzitet	Zdravlje, kvalitet života, učešće u kriminalu, prihod od rada, IQ, školovanje i veći prihod od rada za majke zbog subvencionisanih usluga čuvanja djece. ⁴²	6,3
Program ranog obrazovanja Centra za odnos djeteta i roditelja iz Čikaga, SAD	Visokokvalitetni program za edukaciju u oblasti roditeljstva	Zarade i poreski prihodi; preduprijeđen kontakt sa sistemom krivičnog pravosuđa i troškovi za žrtve; uštude u smislu dječje zaštite, specijalnog obrazovanja i ponavljanja razreda. ⁴³	10
Head Start, SA	Savezni program kojim se finansira rano obrazovanje djece, usluge socijalne i zdravstvene zaštite za djecu uzrasta 3 i 4 godine	Smanjen kriminalitet, prihodi sa tržišta rada s visokom stopom završetka srednje škole, uštude u smislu ponavljanja razreda, javne pomoći, zdravstvene zaštite povezane s obrazovnim postignućima.	2
Država Vašington i lokalni program, SAD	Univerzalni program ili programi koji su namijenjeni učenicima iz kategorija s niskim primanjima	Smanjen kriminalitet, prihodi sa tržišta rada s visokom stopom završetka srednje škole, uštude u smislu ponavljanja razreda, javne pomoći, zdravstvene zaštite povezane s obrazovnim postignućima.	4
LOGSE – španska reforma	Univerzalni javni program predškolskog obrazovanja	Zaposlenje majki i bolji rezultati u smislu razvoja djece.	4
Irski javni program	Univerzalni program ranog obrazovanja koji finansira država	Uspjeh u školi, prihod sa tržišta rada i od poreza, pravosudni sistem i uštude za porodice u smislu troška staranja za djecu.	4–7

41 Van Huizen, Dumhs and Plantenga, „A Cost-Benefit Analysis“.

42 Centre for Early Childhood Development, „Early Years“, *Bulletin of the Centre for Early Childhood Development*, 23: 1. february2017. <https://cecd.org.za/wp-content/uploads/2020/01/early-years-february-2017.pdf>.

43 Reynolds, J. et. al., „Age-26 Cost-Benefit Analysis of the Child-Parent Center Early Education Programme“, National Institutes of Health, 2011, str.1. <https://hubert.hhh.umn.edu/ECEpdf/Reynoldsetal2011.pdf>.

Detaljnim pregledom analiziranih programa došlo se do zaključka da bi se pozitivni rezultati utvrđeni studijom koju je vodio Hekman (Heckman), 2014. godine, potencijalno mogli primijeniti na slučaj programa predškolskog obrazovanja usmjerenih na ranjive kategorije stanovništva u Crnoj Gori, na primjer na djecu iz romskih i egipćanskih zajednica. Međutim za potrebe ove studije primjenjen je odnos troškova i koristi iz španskog primjera (u kom povraćaj na investiciju iznosi 4), koji je zatim prilagođen za Crnu Goru i primjenjen na slučaj Crne Gore, odnosno povraćaj na investiciju od 7,4.

3.2.2 Izračunavanje odnosa troškova i koristi programa predškolskog obrazovanja u Crnoj Gori na osnovu reforme „LOGSE“ u Španiji

Kako bi se uradila procjena odnosa troškova i koristi predškolskog obrazovanja, određeni podaci su dobiveni iz studije slučaja o efektima ulaganja u predškolsko obrazovanje u Španiji. Reformom „LOGSE“, pokrenutom 1997. godine, proširen je obuhvat predškolskim obrazovanjem za jednu godinu, odnosno prije reforme djeca od četiri i pet godina imala su pravo na besplatno univerzalno javno predškolsko obrazovanje, a reformom je povećan taj obuhvat i na trogodišnjake, što je dovelo do značajnog povećanja stopa upisa u predškolske ustanove. Reformom nije samo povećana raspoloživost usluga predškolskog obrazovanja za trogodišnjake, već je imala uticaja i na kvalitet usluga time što je regulisan obrazovni sadržaj, veličina grupe i obrazovni zahtjevi za osoblje. Efekti preduzetih mjera ocijenili su eksperti u izvještaju pod nazivom „Analiza troškova i koristi univerzalnog predškolskog obrazovanja – Rezultati reforme sprovedene u Španiji“⁴⁴.

Ta studija je relevantna za analizu odnosa troškova i koristi predškolskog obrazovanja, jer koristi konkretan primjer za kvantifikaciju novčanih efekata tačno jedne dodatne godine. Osim toga, analiza je sveobuhvatna i omogućava primjenu određenih pretpostavki prilikom izračunavanja odnosa troškova i koristi u drugim zemljama, uključujući i Crnu Goru. Osim što se u studiji daje analiza troškova i koristi od proširenja pristupa univerzalnom besplatnom predškolskom obrazovanju, uzima se u obzir i raznovrsna i bogata literatura na tu temu i uvrštava u procjenu, čime se doprinosi

univerzalnosti pristupa u procjeni povraćaja na ulaganje u predškolsko obrazovanje.

Autori koriste ITT⁴⁵ efekte koji potiču iz druge literature kako bi unaprijedili svoje kalkulacije i dali pregled procijenjenog uticaja na zaposlenost majki i razvoj djece. Tako novoizračunati uticaji ili TOT⁴⁶ postaju centralni parametri koji ukazuju na efekte reforme na predškolskom obrazovanju i na post-reformske generacije učenika. Autori porede trošak uključivanja trogodišnjaka u predškolsko obrazovanje s prosječnim koristima koje se dobijaju u smislu mogućnosti da se majke zaposle i u smislu unapređenja kognitivnih vještina trogodišnjaka. Taj pristup dozvoljava procjenu odnosa koristi i troška ulaganja, a rezultati daju uvid u to koliko je isplativo ulaganje u predškolsko obrazovanje, odnosno vrijednost, izraženu novčano, koju društvo dobija od svakog uloženog eura.

Ova studija može se primijeniti u slučaju Crne Gore, jer daje širok uvid u uticaje, uz opis načina korišćenja TOT efekata da bi se izvršila ekstrapolacija koristi po roditelje, djecu i poreske obveznike. Autori su mišljenja da se ti TOT efekti mogu primijeniti na slučaj Crne Gore uslijed sličnosti sistema.

Dakle, u slučaju Crne Gore izmјeren je uticaj na djecu (preko unaprijeđenih vještina, što se odražava na zaposlenost i zarade tokom čitavog života), roditelje (preko zaposlenosti majki i ublaženog smanjenja plata zbog majčinstva – „penala za majčinstvo“) i poreske obveznike (preko poreza na zarade).

⁴⁴ Van Huizen, Dumhs and Plantenga, Ibid.

⁴⁵ ITT (intent to treat) odnosi se na one koji se kvalifikuju za tretman/intervenciju.

⁴⁶ TOT (treatment of treated) odnosi se na one koji su imali stvarnu korist od tretmana/intervencije. TOT uticaj je izračunat u španskom slučaju tako što je ITT podijeljen s relativnim povećanjem obuhvata javnim predškolskim obrazovanjem.

Tabela 8: Izmjereni odnos troškova i koristi kod predškolskog obrazovanja

	Djeca	Roditelji	Poreski obveznici	Društvo
Izmjereni efekti				
Efekat na zaposlenje majki				
Zarade majki		1.226,4		1.226,4
Porezi na zarade			110,4	1104
Ponavljanje razreda (trošak–osnovna škola)				
Projektovani efekti				
Zarade majke				
Smanjeni „penali za majčinstvo“		218,5		218,5
Porezi na zarade			19,7	19,7
Ponavljanje razreda				
Zarade djeteta				
Porezi na zarade				
Efekat unaprijeđenih vještina				
Zarade djeteta (efekat na zaradu)	4.278			4.278
Zarade djeteta (uticaj na zaposlenje)	1.475,5			1.475,5
Porezi na zarade			517,8	517,8
Ukupne koristi	5.753,5	1444,9	647,9	7846,3
Ukupni troškovi			1.066,0	1.066,0
Neto sadašnja vrijednost	5.753,5	1444,9	-418,1	6.780,3
Odnos koristi i troškova			0,6	7,4

Izvor: Kalkulacije ISSP

Pošto nema podataka o prosječnoj plati za žene po starosnim kategorijama, bilo je nužno da se urade kalkulacije na osnovu ukupne prosječne plate. Pretpostavka o realnom rastu zarada odnosila se na prosječnu stopu rasta u posljednjem desetogodišnjem periodu (0,75%).

U kategoriji „zarade majke“ (efekat na zaposlenost majki) TOT u iznosu od 0,2, kako je procijenjen u španskom slučaju, pomnožen je prosječnom godišnjom zaradom za 2018. godinu. Procijenjene su i uštede uslijed smanjenja vremena prekida karijere majke uslijed obaveze staranja o djeci. Projektovana je prosječna zarada tokom narednih pet godina, koja je poslužila kao osnova za

izračunavanje ušteda na osnovu sljedeće formule:

- godina: vrijednost TOT (0,2) *procijenjena godišnja zarada*0,076 – (izbjegnuto smanjenje zarade)
- godina: vrijednost TOT (0,2)*procijenjena godišnja zarada*0,046 – (izbjegnuto smanjenje zarade u 2. godini)
- godina: vrijednost TOT (0,2) *procijenjena godišnja zarada*0,029 – (izbjegnuto smanjenje zarade u 3. godini)
- godina: vrijednost TOT (0,2) *procijenjena zarada *0,02 – (izbjegnuto smanjenje zarade u 4. godini)

5. godina vrijednost TOT (0,2) *procijenjena zarada*0,016 – (izbjegnuto smanjenje zarade u 5. godini)

Ta smanjenja su eskontovana koristeći istu stopu koja je primjenjena u španskoj studiji (3%). Zbir tih iznosa jednak je uštedama od smanjenog trajanja prekida karijere.

Međutim, koristi po djecu su najizraženije, a vide se tokom čitavog životnog ciklusa u smislu uticaja na zarade i zaposlenje.

Ukupan broj dječaka i djevojčica uzrasta 3–6 godina u Crnoj Gori izračunat je na osnovu podataka o stanovništvu koje daje MONSTAT i broja beba rođenih tokom prethodne tri uzastopne godine, završno sa 2015. godinom. Do kraja 2018. godine ta djeca su predstavljala grupu djece uzrasta 3–6 godina. Taj broj je iskorišten da se procijene koristi po djetu (tj. uticaj na zarade i uticaj na zaposlenje). Sadašnji obuhvat (53%) i ciljni obuhvat (95%) predškolskim obrazovanjem uzeti su kao reperi u ovom istraživanju da bi se omogućilo izračunavanje razlike u broju zaposlenih u budućnosti.

Za kategoriju zarada djeteta („efekti na zaradu“), urađena je projekcija prosječne plate u Crnoj Gori za narednih 58 godina na osnovu pretpostavke da će prosječni trogodišnjak početi da radi sa 21 godinom (za 18 godina) i da će biti aktivan/na na tržištu rada 40 godina (do 2078. godine). Na taj period je primjenjeno povećanje zarade od 5,5%

uslijed pohađanja programa predškolskog obrazovanja (kako je to izračunato za španski slučaj) na projektovanu prosječnu zaradu.

Zatim je upotrijebljena eskontna stopa od 3% da se izračuna sadašnja vrijednost koristi. Ta brojka je izračunata za projektovani broj zaposlenih. Kako bi se izračunao samo efekat na zaradu, primjenjena je ista (sadašnja) stopa zaposlenosti na cijelokupan period. Ta brojka je primjenjena na broj onih koji su uključeni u razliku obuhvata predškolskim obrazovanjem da bi se izračunala korist po osobi.

Ukupne zarade djeteta („uticaj na zaposlenost“) izračunate su uz korišćenje pretpostavke (preuzete iz španskog slučaja) da djeca koja su pohađala predškolsko obrazovanje imaju 1,8% veću vjerovatnoću da budu zaposlena. Prošireni obuhvat koristi se kao osnova za izračunavanje razlika u zaposlenosti. Sadašnja stopa zaposlenosti i povećana stopa zaposlenosti uzete su za izračunavanje razlike u zaposlenosti (a primjenjena samo na dodatnu djecu koja će biti obuhvaćena predškolskim obrazovanjem). Ta brojka je zatim pomnožena prosječnom projektovanom zaradom i eskontovana. Eskontovana cijena podijeljena je dodatnim brojem djece obuhvaćene programima predškolskog obrazovanja.

Ukupno posmatrano, svi izmjereni i projektovani uticaji na društvo mogu se razumjeti kroz **odnos troška i koristi, koji u slučaju Crne Gore iznosi 7,4.**

3.3 Konačni rezultati

Ova novčano izražena kalkulacija zasnovana je na procijenjenim troškovima odabranih usluga željenog paketa usluga i odnosu troškova i koristi za svaku od usluga uljučenih u procjenu. Predstavljeni povraćaji mogu se očekivati u situacijama kada je kvalitet crnogorskih programa uporediv s intervencijama na osnovu kojih je utvrđen odnos troškova i koristi. Izračunatim vrijednostima ujedno se naglašava i gubitak (ili oportunitetni trošak) po crnogorsko društvo ukoliko se ne investira u rani razvoj djeteta.

Tabela 9: Sumarni prikaz dodatnih ulaganja i povraćaj na investiciju

	Dodatno ulaganje (milion eura)	Povraćaj na investiciju (milion eura)
Roditeljstvo	0,30	4,20
Imunizacija	0,20	3,20
Razvojni monitoring, skrining i rane intervencije	0,4	Podaci nisu nađeni
Predškolsko obrazovanje	5,80	42,92
Usluga porodičnog saradnika	0,01	Podaci nisu nađeni
Savjetodavne i terapijske usluge	0,10	Podaci nisu nađeni
Hraniteljstvo	0,11	Podaci nisu nađeni
Usluge patronaže	0,23	8,05
Kampanje za promociju dojenja	0,05	1,75
Perinatalna njega - BFHI	0,08	2,80
UKUPNO	7,28	62,92

Izvor: Kalkulacije ISSP

Napomena: procijenjeni troškovi ne uključuju troškove za unapređenje kvaliteta usluga niti infrastrukturna ulaganja

Ukoliko Crna Gora **investira 0,2 miliona** eura na godišnjem nivou u programe čiji je cilj povećanje obuhvata potpunom imunizacijom do nivoa od 95% djece – programi podizanja nivoa svijesti roditelja, programi edukacije zdravstvenih radnika, programi za unapređenje sistema vakcinacije – dugoročni efekat tih ulaganja biće **ostvarena korist u vrijednosti od 3,2 miliona eura**.

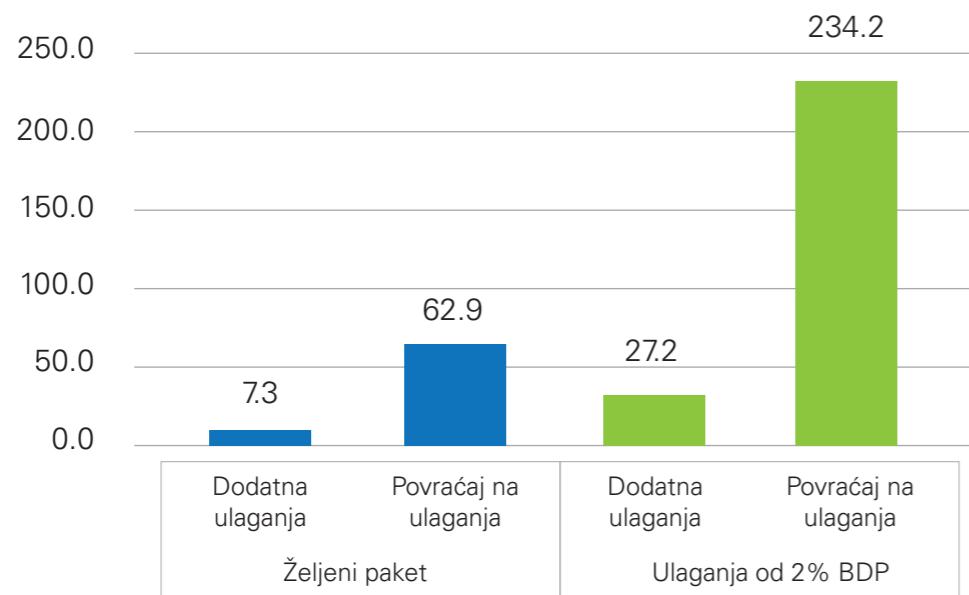
Od godišnjih **ulaganja 0,08 miliona eura u unapređenje** perinatalne njega uvođenjem porodilišta po mjeri beba, 0,23 miliona eura za povećanje obuhvata uslugama patronaže i 0,05 miliona eura za kampanje kojima se podstiče dojenje **može se očekivati povraćaj od 2,80, 1,75 odnosno 8,05 miliona eura**. Takav povraćaj sredstava može se očekivati kao rezultat povećanja kognitivnih sposobnosti djece, što dovodi do boljih rezultata tokom školovanja, većih zarada, smanjenja smrtnosti djece i smanjenja izdataka za zdravstvene troškove uslijed poboljšanja zdravstvenog stanja populacije.

Ako Crna Gora **za 5,8 miliona eura poveća ulaganja u predškolsko obrazovanje**, tako da njime bude obuhvaćeno 95% djece staros-

ti 3–6 godina, dugoročna korist biće ostvaren **povraćaj sredstava u visini od 42,2 miliona eura** zahvaljujući očekivanom unapređenju razvoja djece, povećanju njihovih budućih zarada, ali i povećanju udjela zaposlenih majki. Još veće koristi treba očekivati od programa koji su usmjereni na djecu koja pripadaju posebno ranjivim kategorijama, što zaslужuje posebnu analizu (s obzirom na to da su djeca iz ranjivih kategorija već uključena u nacionalne podatke, da bi se izbjeglo dupliranje, nisu uključena u ovu kalkulaciju).

Ulaganje 0,30 miliona eura godišnje u programe usmjerene na jačanje roditeljskih vještina može donijeti dugoročne koristi u vrijednosti do 4,20 miliona eura. Do očekivanih povraćaja dolazi uslijed smanjenja problematičnog ponašanja djece, što dovodi do smanjenja korišćenja zdravstvenih i socijalnih usluga, smanjenja vjerovatnoće da se počine krivična djela, smanjenja vremena koje provedu kao nezaposleni i povećanja mogućnosti za ostvarivanje boljih rezultata tokom školovanja. Ako bi se sproveli i dodatni programi podrške roditeljstvu, prilagođeni različitim kategorijama, početna investicija bi bila veća, ali bi se povećala i stopa povraćaja.

Grafikon 3: Procijenjeno ulaganje i povraćaj na investiciju (u milionima eura)

Izvor: Kalkulacije ISSP

Procjenjuje se da ukupno dodatno ulaganje od 7,28 miliona eura može dugoročno da donese koristi u vrijednosti od 62,92 miliona eura (1,6% BDP-a iz 2016. godine ili 1,3% BDP-a iz 2019. godine). Stopa povraćaja je potcijenjena, s obzirom na to da u kalkulaciju nije uključen povraćaj na ulaganje u razvojni monitoring, skrining i rane intervencije, predškolsko obrazovanje za djecu iz ranjivih kategorija, usluge porodičnog saradnika, hraniteljstvo i savjetodavne i terapijske usluge.

Ukoliko Crna Gora poveća ulaganja u programe ranog razvoja djeteta sa 1,3% do nivoa od 2% BDP-a, to bi značilo dodatno ulaganje u iznosu od 27,2 miliona eura. Vrijednost povraćaja tako investiranih sredstava na dugi rok iznosila bi 234,2 miliona eura, ili 4,7% BDP-a za 2019. godinu.

Međutim, treba naglasiti da su predstavljene brojke izračunate na osnovu nekoliko pretpostavki. Prva je da su stope troškova i koristi za svaki program preuzete iz literature (izuzev za slučaj obrazovanja, gdje su te stope prilagođene okolnostima u Crnoj Gori). To znači da se takav povraćaj može očekivati kada kvalitet crnogorskih programa bude najmanje na nivou standarda za intervencije na kojima su ti odnosi troškova i koristi zasnovani. Druga pretpostavka je da analiza ne uključuje kapitalne izdatke (ulaganje u infrastrukturu), a treća da kalkulacije ne uzimaju u obzir koristi koje se ne mijere u finansijskom smislu, pa su stoga konzervativne. Uprkos tim ograničenjima, analiza je dovoljno ilustrativna da jasno ukaže na pozitivne efekte i značaj ulaganja u različite oblasti ranog razvoja djece.

4. ZAKLJUČAK

Crna Gora ima javne politike, programe i usluge za razvoj djece u svih pet domena okvira za podsticajnu njegu. **Ulaganje u te politike i programe je 2016. godine iznosilo 51,88 miliona eura**, što predstavlja **1,3% BDP-a**. Bez izdvajanja za socijalnu zaštitu, ukupno ulaganje kao procenat BDP-a iznosi svega oko 0,68%. Taj nivo ulaganja je ispod 0,8% BDP-a koliko je, po procjenama Svjetske banke, potrebno izdvojiti za osnovni paket usluga bez socijalne zaštite, a značajno manje od 2%, što je ciljna vrijednost na koju ukazuje ECDAN.

Kako bi se realizovao željeni paket usluga sa sadašnjim nivoom kvaliteta usluga, **potrebno je dodatno ulaganje u programe za rani razvoj djece od 7,28 miliona eura. Na dugi rok, očekuje se da ulaganje donese koristi od minimum 62,92 miliona eura (s obzirom na to da nisu nađeni podaci o nekim uslugama) ili 1,3% BDP-a 2019. godine**. Ti izdaci ne uključuju izdvajanja za unapređenje kvaliteta usluga niti proširenje/unapređenje infrastrukture.

Potrebno je dodatno ulaganje da bi odgovarajuće usluge bile dostupne ranjivim porodicama i djeci, ali ono nudi značajne dugoročne povraćaje. Ukoliko ne bi bilo dodatnih ulaganja u rani razvoj djece, to bi značilo gubitak potencijala za crnogorsko društvo.

Da bi izbjegla takav gubitak, Crna Gora treba da razmotri usvajanje **sveobuhvatne nacionalne politike za rani razvoj djeteta, s utvrđenim budžetom**, koja integriše sve domene okvira za podsticajnu njegu.

Uvođenje novih usluga ili paketa usluga treba da se zasniva na analizi troškova i uticaja takvih ulaganja na korisnike. Preporučujem longitudinalne studije ili evaluacije kako bi se precizno utvrdili efekti i povraćaj na investiciju u te usluge u Crnoj Gori.

Ovaj rad potvrđuje da ulaganje u rani razvoj djeteta predstavlja jednu od najekonomičnijih investicija koju jedna država može da sprovede, jer stvara kognitivni kapital kao osnovu za ekonomski i društveni prosperitet.

LITERATURA

Bartik, Timothy, et al., „A Benefit-Cost Analysis of the Tulsa Universal Pre-K Programme,” Upjohn Institute Working Paper 16–261, Kalamazoo, MI: W.E. Upjohn Institute for Employment Research, 2017. Dostupno na: <https://doi.org/10.17848/wp16-261>.

Britto, Pia Rebello and Sherr Lorraine, „A Road Less Travelled: Early Childhood Evidence to Investment,” London, University College, 2016.

Centre for Early Childhood Development, „Early Years” Bulletin of the Centre for Early Childhood Development, February 2017, 23 (1), 2017. Dostupno na: <https://cecd.org.za/wp-content/uploads/2020/01/early-years-february-2017.pdf>.

Center on the Developing Child, „The Science of Early Childhood Development,” Harvard University, Cambridge, Mass, 2007. Dostupno na: <https://developingchild.harvard.edu/relzvors/inbrief-science-of-ecd/>.

CIVITTA, Vanemuusprogrammim „Imelised aastad” mõjuvaldkondade ning kulude ja tulude analüüs. Dostupno na: http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0014/401054/Baltic-workshop_Vilnius-Jan-2019-report-FINAL.pdf?ua=1

DelliFraine, J., et al., „Cost comparison of baby-friendly and non-baby-friendly hospitals in the United States,” *Pediatrics*, 127(4), April 2011, str. 989–94.

Global Breastfeeding Initiative, „Nurturing the Health and Wealth of Nations: The Investment Case for Breastfeeding,” World Health Organization, Geneva, 2017.

Vlada Crne Gore, Ministarstvo za manjinska prava, „Strategija za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2016–2020,” Podgorica, 2016.

Vlada Crne Gore “Predlog Zakona o budžetu za 2016. godinu.” Dostupno na: <http://www.mif.gov.me/RelzvorManager/FileDownload.aspx?rid=292026&rType=2&file=Predlog%20Zakona%20o%20zavrsnom%20ra%C4%8Dunu%20Bud%C5%BEeta%20CG%20za%202016.%20godinu.docx>.

Državna revizorska institucija Crne Gore, „Izveštaj o reviziji Predloga zakona o završnom računu budžeta Crne Gore za 2016. godinu,” Podgorica, 2017. Dostupno na: <http://www.dri.co.me/1/doc/Izvje%C5%A1taj-O-RADU-I-STANJU-U-UPRAVNIM-OBLASTIMA-IZ-NADLEzNOSTI-MINISTARSTVA-RADA-I-SOCIJALNOG-STARANJA-ZA-2016-GODINU.pdf>.

Ministarstvo rada i socijalnog staranja „Izveštaj o radu Ministarstva rada i socijalnog staranja za 2016. godinu,” Podgorica, 2017. Dostupno na: <http://www.mrs.gov.me/informacije/planrada/171397/Izvje%C5%A1taj-O-RADU-I-STANJU-U-UPRAVNIM-OBLASTIMA-IZ-NADLEzNOSTI-MINISTARSTVA-RADA-I-SOCIJALNOG-STARANJA-ZA-2016-GODINU.html>.

Gzirishvili, D. and Pejovic, Mandic N., „Patronage nurse services in Montenegro – Situation analysis and reform options,” UNICEF, Podgorica, 2017. Neobjavljen izveštaj.

Fond za zdravstveno osiguranje Crne Gore, „Cjenovnik zdravstvenih usluga na sekundarnom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite, 2015. godina.” Dostupno na: [https://fzocg.me/Administracija/Documents/15700842744.%20Cjenovnik%20zdravstvenih%20usluga%20na%20primarnom%20nivou%20zdravstvene%20za%C5%8Dite%20\(STN\).pdf](https://fzocg.me/Administracija/Documents/15700842744.%20Cjenovnik%20zdravstvenih%20usluga%20na%20sekundarnom%20i%20tercijarnom%20nivou%20zdravstvene%20za%C5%8Dite%20(STN).pdf).

Fond za zdravstveno osiguranje Crne Gore, „Cjenovnik zdravstvenih usluga na primarnom nivou zdravstvene zaštite.” Dostupno na: <https://fzocg.me/Administracija/Documents/15700842031.%20Cjenovnik%20zdravstvenih%20usluga%20na%20primarnom%20nivou%20zdravstvene%20za%C5%8Dite.pdf>.

Fond za zdravstveno osiguranje Crne Gore, „Izveštaj o ugovorima sa domovima zdravlja za 2016. godinu,” FZO, Podgorica, 2017. Dostupno na: https://fzocg.me/Administracija/Documents/1561023289Zbirni_izvjetaj_za_DZ_za_2016.pdf.

Institut za javno zdravlja, „Statistički godišnjak za 2016. godinu 2016,” IJZ, Podgorica, 2018. Dostupno na: <https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/web.repository/ijzcg-media/files/1568799498-ijzcg-statisticki-godisnjak-za-2016-godinu.pdf>.

Institut za strateške studije i projekcije, „Rani razvoj djece – Pregled usluga u Crnoj Gori,” ISSP, Podgorica, 2019. Neobjavljeni izveštaj.

Kärson, M., „The Incredible Years – Implementation in Estonia,” presentation of the evaluation results of The Incredible Years parenting programme in Estonia, 2019.

Ozawa, S., et al., „Return on Investment from Childhood Immunization in Low- And Middle-Income Countries, 2011–20,” *Health Affairs*, 35, 2, 2016, pp. 199–207.

Prica I., Čolić, L. and Baronian, H., „A study on investing in early childhood education in Montenegro,” UNICEF, Podgorica, 2014.

Reynolds, A. J., et al., „Cost-Benefit Analysis of the Child-Parent Center Early Education Programme,” *Child Development*, 82, 2011, pp. 379–404. Dostupno na: <https://hubert.hhh.umn.edu/ECEpdf/Reynoldsetal2011.pdf>.

Van Huizen, T. M., Dumhs, L. and Plantenga, J., „A Cost-Benefit Analysis of Universal Preschool Education Evidence from a Spanish Reform,” Utrecht University School of Economics, Tjalling C. Koopmans Research Institute, Discussion Paper Series 16–11, 2016.

Walters, D., „The cost of not breastfeeding: Global results from a new tool,” *Health Policy and Planning*, 2019.

World Bank Group, UNICEF, Inter-American Development Bank, „G20 development working group: Investing in early childhood development,” March 2018. Dostupno na: <https://www.ecdan.org/assets/background-study—early-childhood-development.pdf>

